

१ ८ १ इन्द्रावरुण नूनं वां सिंघासन्तीषु धीष्वा ॥ अस्मभ्यं शर्म यच्छतं ॥

ननुकाहन् सजिग्युषः शत्रुविषये सुरु जययुक्तान् छतं कुरतं । इन्द्रा-
वरुण, सुपांसुन्मुमितादिना सम्बोधनदिवचनस्याकारादेशः, देव-
ताद्वये च (पां ६ । १ । १६ ।) इति पूर्वपदस्यानङ्, आसन्विताद्यु-
दात्तत्वं, संज्ञितायां ह्रान्दसं ङ्स्त्वत्वं । ऊवे, ऋयतेर्लुङ्, उत्तमपुरुषैक-
वचनं इट्, अप इत्यगुट्त्वा, वङ्गं कन्दसीति शपो लुक्, ङ इत्यगुट्त्वा
वङ्गं कन्दसीति सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, अचि श्रुधातु (पां ६ । १ ।
७७ ।) इत्यादिनोवङ्, न च, ऊद्भूतोः (पां ६ । १ । ८७ ।) इत्यादिना
यणादेशः, लुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत्, नपुनरस्य लाघाणिकत्वात्,
इट् । प्रत्ययस्वरैर्योदात्तत्वं, यादादित्वात् निघातः । राधसे, असन्,
निश्वादाद्युदात्तत्वं । अस्मान्, शसि, द्वितीयायाश्च (पां ७ । १ । ८७ ।)
इत्यात्वं । शसो नः (पां ७ । १ । १६ ।) इति नलं, नश्चेति धुङागमः ।
जिग्युषः, जि जये, लिटः स्थाने, कसुश्च (पां १ । १ । १०७ ।) इति
कसुः, दिर्भावः, सग्लिटोर्जेः (पां ७ । १ । ५७ ।) इति द्वितीयस्य
कृत्वं, कसोः निश्वाद्गुणाभावः, कादिनियमप्राप्त्येष्टो, वस्त्रेकाजाहुसां
(पां ७ । १ । ६७ ।) इति नियमेन निवृत्तिः, द्वितीयावङ्गवचनं हसु,
भसंज्ञायां, वसोः सम्प्रसारणं (पां ६ । १ । १२१ ।) इति सम्प्रसारणं,
परपूर्वत्वं, शरनेकाचः (पां ६ । १ । ८२ ।) इति यणादेशः, शासि-
वसिषसीनाश्च (पां ८ । १ । ७७ ।) इति यत्वं, प्रत्ययस्वरैर्योकाद्
उदात्तः । जतं, हुङाच् करणे, लोपमध्यमदिवचनस्य कङ्गुद्वावात्तमा-
देशः, शपो वङ्गं कन्दसीति लुक्, तिङ्गुतिङः (पां ८ । १ । १८ ।) इति
निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीस्यमाह इन्द्रावरुण नून्मिति । इन्द्रावरुण इन्द्रावरुणा
चै इन्द्रावरुणौ, धीष्वादीयबुद्धिषु वां युवां सिंघासन्तीषु सन्निवृ-
त्तं सम्भक्तुं सम्भक्सेवितुमिच्छन्तीषु तदानीमासमन्तादस्मभ्यं शर्मं सुखं
नूनं आतथयेन क्षिप्र यच्छतं प्रयच्छतं दत्तं । वटर्जिंशत्पञ्चकेषु क्षिप्रना-
मसु नु मञ्चु इति पठितं, तस्य विराट्क्षिप्रत्वादाविश्वस्यं लभ्यते ।
इन्द्रावरुण, ऊहो । नून, अचि तु नु च मञ्चु तद्भुजोऽव्यागां (पां ६ । १ ।
१६१ ।) इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिंघासन्तीषु, घन घञ सम्भक्तौ, घात्वादिः

१६१ प्र वामश्रोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुणयां हुवे । यामृधाथे सधस्तुतिं ॥ ३३ ॥

यः सः (पां ६।१।६०।) इति यः सः, इच्छायां सन्, हिमायो
हकादिशेषः, सन्धतः (पां ७।४।७६।) इतीत्वं, आदेशप्रत्यययोः
(पां ८।१।५६।) इति यत्वं, सनीवन्त (पां ७।१।७६।) इत्या-
दिना विकल्पादिहभावः, जगसनसनांसम्भनोः (पां ६।४।५९।)
इति नकारस्याकारः, उपरि ऋटःश्रुत्, कर्त्तरि शप्, उगितश्च (पां
४।१।६।) इति ङीप्, शप्श्रुत्कर्त्तरि (पां ७।१।८९।) इति
नुम्, ङीप्: शप्श्च पित्वाञ्चतुश्च लसार्वधातुकत्वेन वामृदात्तत्वं, सनो
नित्वादाद्युदात्तत्वं तदेव शिष्यते । धीषु, सावेकाचक्षुतीयादिः (पां
६।१।१६८।) इति विभक्त्युदात्तत्वं । अस्मभ्यं, अस्मभ्यमप्रतिष्कृत
इत्यनेन । यच्छतं, दाञ् दाणे, शप्, याथाभ्यास्त्रादादाञ् (पां ७।
१।७८।) इत्यादिना यच्छादेशः ॥ ८ ॥

नवमीष्टवमाह प्र वामिति । इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ, यामस्तु-
तिकां श्रोभनस्तुतिं प्रति ऊवेयुवाम्भावाङ्गयामि, किञ्च सधस्तुतिं सध-
स्तुतिं युवयोश्चभयोः साहित्येन क्रियमाणा या स्तवक्रिया तया युक्तां
यां सुष्टुतिं प्रतिजन्म ऋधाथे ऋध्रवाथे युवां वर्द्धाथे, तादृशी सुष्टुतिः
श्रोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहो वामश्रोतु युवां व्याश्रोतु । व्याश्रोतु,
अश्रू व्याप्ति, लोटो व्यत्ययेन तिप्, सादित्यः श्रुः (पां १।१।७१।) इति
श्रुः । सुष्टुतिः, न विन्दे अस्य सुष्टुतिमित्यनेन । इन्द्रावरुणा, ऊवे,
इत्युक्ते, । अचतु, यदुत्तामित्रं (पां ८।१।६३।) इति यदुत्तयोगाङ्ग-
निघातः । ऋधाथे, ऋधु ऋद्धौ, ऋट्, व्यत्ययेनात्मनेपदं, मध्यमदिवचने,
नोर्वङ्गत्वं ह्रस्वीति लुक्, प्रत्ययखरेणाकार उदात्तः, वच्छ्रुत्योगाङ्ग-
निघातः । सधस्तुतिं, सधस्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सधस्तुतिः, अथ सुष्टु-
तिरित्यस्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तुयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वे
अयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरकस्मिन् भावसा-
धनत्वेन क्रियापरदेशं करणसाधनतया ऋक्पर इति समस्यमान-
पदार्थादयम्, सहेतव्यकारस्य व्यत्ययेन धकारः, सधशब्द एवमा-
दित्वादन्तोदात्तः, नङ्ग्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिसदृशं । ६॥ इति
प्रथमस्य प्रथमे चवर्णिशो वर्गः ॥ ३३ ॥

अष्टादशस्कन्तः ।

१११ सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

कक्षीवन्तं य औशिजः ॥

सोमानमित्यादिकं नवर्षं सूक्तं, ऋषिऋन्द्सी पूर्ववत्, देवतावि-
शेषत्वेवमनुक्रम्यते सोमानमिति पञ्च ब्राह्मणस्यत्वाच्चतुर्थामिन्द्रश्च
सोमश्च पञ्चम्यां दक्षिणाचान्याः सादसस्यत्या नाराशंसो वान्येति ।
सूक्तगता आद्याः प्रश्नैर्वा ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः, तासां मध्ये स प्रा वीर
इत्येतस्याच्चतुर्था ऋक्षो ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः,
त्वं तमित्येतस्याः पञ्चम्या दक्षिणया सह पूर्वोक्तस्त्रिस्तो देवताः । षष्ठी-
भारभ्य तिसृणां सदसस्पतिदेवता, नराशंसमित्येतस्या नवम्याः सद-
सस्पतिर्नराशंसो वा विकल्प्यते, विनियोगस्तु पूर्ववत्, तस्मिन् सूक्ते
प्रथमाष्टवमाह सोमानमिति । हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव, सोमा-
नमभिषवस्य कर्त्तारं भामनमुक्तात्तारं स्वरणं देवेषु प्रकाशवन्तं कृणुहि
कुर्व, अथ दृष्टान्तः, कक्षीवन्तमेतन्नामकमग्निं, इवशब्देऽत्राध्याहृत्य,
कक्षीवान् यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः, यः कक्षीवान् ऋषिरौ-
शिज उशिजः पुनस्तस्मिन्नेति पूर्ववत् योजना । कक्षीवतोऽनुक्तादेषु
मृगेषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरोयैरास्मायते, एवं वै पर आज़ारः कक्षीवा
औशिजो नीतव्यः, आवश्यस्य सदस्यः यैरुक्तस्यः प्रजाकामा अचिन्व-
तेति । ऋगन्तरैष्यवित्कथनेनानुक्तादस्त्वप्रसिद्धिरुच्यते, अहं कक्षीवा-
नृषिरस्मि विप्र इति, तस्मादस्यानुक्तात्तारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तं ।
सोऽयं मन्त्रो यास्तेनैवं व्याख्यातः, सोमानं सोतारं प्रकाशवन्तं कुर्व
ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्षावानौशिज
उशिजः पुन उशिक्, वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभि-
प्रेतः स्यात्, तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशवन्तं कुर्व ब्रह्मणस्पत इति ।
अस्मिन् मन्त्रे सोमानमिति पदेन ब्रह्मणस्पत इति पदेन सूचितं तात्पर्यं
तैत्तिरोया आमगन्ति, सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीधमेवावबुध्यते,
कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मणस्पतमेवावबुध्यते इति । सोमार्गं, घृतो-
मीति, पुन अभिषवे, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां १ । २ । ७५ ।) इति
मनिन्, दृशि ग्रहणस्थ विध्यन्तरोपसङ्गहकार्यत्वात् निष्पेऽपि नायु-
रात्तत्वं, किन्तु प्रत्ययसंस्तर एव, उष्मादिषु वा सोमानशब्दे अट्ठः,

१२। यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः ।

स नः सिषत्तु यस्तुरः ।

बङ्गयश्वादीयादिको मनिर्दृष्टः । खरत्वं प्रख्यातं, खृ शब्दोपता-
ययोः, कृत्यल्युटो बङ्गत्वं (पां १।१।१११।) इति कर्मणि ल्युट्,
किति (पां ६।१।१८३।) इत्यकार उदात्तः । छयुहि, छवि
हिंसाकरयोश्च, इदितोनुम्धातोः (पां ७।१।५८।) इति नुम्,
लोपः सिषो हि, अपि प्राप्ते, धिन्विक्तयोश्च (पां ३।१।८०।)
इत्युः प्रत्ययस्तत्प्रतियोगेन च वकारस्य चाकारस्तस्य, क्तेन लोपः
(पां ६।१।८८।) इति लोपस्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघुपञ्चगुणः,
हेङित्वादुकारस्य न गुणः, उतश्च प्रत्ययाच्छब्दे वा वक्षनमिति वार्ति-
केन हेर्लुक्, सतिश्रुत्खरबलीयस्त्वमन्यत्र विकारयोश्च इति वचनात्
हेरेव प्रत्ययस्त्रयोदात्तत्वं, पादादित्वाच्च निघातः । ब्रह्मस्यते, ब्रह्मणः,
ब्रह्माः पतिपुत्र (पां ८।१।५३।) इत्यादिना संहितायां विसर्ज-
नीयस्य सकारः, सुवामन्विते पराङ्गवत्सुरे (पां २।१।२।) इति
पराङ्गवद्भावात् यदद्वयस्यामन्वितनिघातः । कक्षीवन्तं, कक्षी भव
कक्षा च्छोदरसन्धिनो रज्जुः, भवे कन्दसि (पां ६।१।११०।)
इति यः प्रत्ययः, सास्याक्षीत्यर्थे मनुष्य, आसन्दीवदक्षीवन्क्षीवत्
कक्षीवत् (पां ८।१।१२।) इति ऋषिविशेषणामकक्षीवच्छब्दे
निपातितः, कन्दसीरः (पां ८।१।१५।) इति मस्य वत्, प्रत्यय-
खरेणादुपदेशो निपातितः, इकार उदात्तः, मनुष्यस्यै पिप्तादनु-
दात्तौ । औश्रिजः, वज्र कान्तौ, इजिरित्यनुदात्तौ, वज्रः क्षिप्तेति इजिः
प्रत्यय औशादिकः, तस्य कित्वात्, ग्रहि ज्या खधि खधि (पां ६।१।
१६।) इत्यादिना सम्प्रसारणं, यदपूर्वत्वे गुणाभावत्वेन उश्रिज इति
भवति, तस्याप्यन्वित्यर्थे प्राग्दीयतोऽब् (पां ७।१।८३।) इत्यब्-
प्रत्ययः आदिहङि, प्रत्ययखरेणान्तोदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयान्धमाह यो रेवानिति । यो ब्रह्मस्यति, रेवान् धनवान्,
यश्चामीवहा दीगायां जन्ता, वसुवित्, धनस्य कर्त्ता, पुष्टिवर्धनः
पुष्टेर्वर्धयिता, यश्चतुरश्वरोपेतः शीघ्रगच्छदः, स ब्रह्मस्यति-
नोऽस्मान् सिषत्तु सेवतां, परिश्रद्धापानुग्रहातिवर्धः, यश्च सिषत्तु-
शब्दस्य सेवार्थत्वं यास्माच्चाह, सिषत्तु सचत इति सेवमानस्येति

प्रत्यायकौ शब्दावितिशेषः । रेवान्, रयिरस्यास्तीत्यर्थे, तदस्यास्त्व-
स्मिन् (पां ५ । १ । ६७ ।) इति मतुप्, रये मतौ वज्रलमिति सूत्र-
वार्तिकेन यकारस्य सम्भसारणं, परपूर्वत्वं, कृन्दसीरः (पां ८ । १ ।
१५ ।) इति वत्त्वं, आदुष्मः (पां ६ । १ । ७७ ।) इति गुणः । ननु
वत्वस्यासिद्धत्वात् बहिरङ्गत्वाच्च प्राप्तेव गुणे कृते इवर्णभावात् वत्त्वं,
नवान्तादिवचोत्यादिवद्भावेन इवर्णसम्पादनं वर्णाश्रयविधौ तत्त्वतिवे-
द्यादन्यथा खडाभिरित्यत्र सर्वार्थदीर्घस्यान्तवद्भावेनाकारत्वादतो भिस-
रेसित्वैसादेशः स्यात् । नच निरवकाशत्वेन वत्वस्यानकारत्वं अस्मिन्वान्
वै दर्भस्तम्भः, उभयज्ञाणि हरिव इत्यादाववकाशजाभात्, कृत्यं, अथ
गुणप्रकृतेः प्रागिकारार्त्तं परो मतुप्, कदाचिदिवर्णात् परस्य मतुपः
यच्चादेकारादेशेन इवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति कृन्दसीर इति
सूत्रक्षता विवक्षितं, अमुनैवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमुदाहृत्यापि
अन्ते कृत्तिक्षता आरेवानित्युदाहृतं, ऋक्समुद्भूतमित्यत्रारेण्शब्दाच्च
मनुप उदात्तत्वं वक्ष्यमित्यत्रारेण्शब्दो रेण्शब्दस्याप्युपलक्षणं, अत एव हि
रेवौ इदेवत इत्यादौ मनुप उदात्तत्वं दृष्टं, अथवा ऋक्समुद्भूत-
मित्यत्रापि कदाचिद्ध्रुवात् परस्य मनुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं,
एवञ्च सम्भसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात् प्राक् ऋसात् परौ मतुविति
रेवानारेवानित्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति, अयमेव सूत्रक्षताभि-
प्राये वासिकक्षता व्याख्यात इति । अमीवद्वा, अम रोग इत्येतस्मा-
द्ध्रुप्रत्ययेन अमीवशब्दो निपातितस्तं हन्तीति, वज्रलं कृन्दसीति
क्लिप्, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसवित्, वसं धिन्दतीति वसवित्,
क्लिप्च (पां १ । १ । ७६ ।) इति क्लिप्, उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुष्टि-
वर्जणः, वर्जयतेर्नन्दादित्वावस्थः, लिति (पां ६ । १ । १६१ ।) इति
प्रत्ययात् पूर्वस्यादात्तत्वं, मुष्टेर्वर्जण इति कर्मणि षष्ठाः समासा,
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सिषत्तु, षच समवाये, कोटि, वज्रलं
कृन्दसीति श्रपः झु, झौ (पां ६ । १ । १० ।) इति द्वित्वे ङादि-
शेषे च, वज्रलं कृन्दसीत्यभ्यासाकारस्थेकारः । तुरः, तुर त्वरणे, इगु-
वधञाप्रोक्तिरः कः (पां १ । १ । ११५ ।) इति कः, प्रत्ययसारः ॥ २ ॥

- १३१ मा नः शंसो अरुषो धूर्तिः प्रणद्धमर्त्यस्य ।
 रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥
- १४१ स चा वीरो न रिष्यति यमिन्द्रे ब्रह्मणस्पतिः ।
 सोमो हिनोति मर्त्यं ॥

हृतीयाम्बुमाह मा नः शंस इति । अरुषो मर्त्यस्योपम्रवं कर्तु-
 मस्मात्समीपं प्राप्तस्य प्रचुरूपस्य भगव्यस्य धूर्तिर्हिंसकः शंसः शंसन-
 मधिष्ठेय इत्यर्थः, तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान् मा प्रणक् मा सम्भक्तु,
 प्रचुरा प्रयुक्तोऽधिष्ठेयः कदाचिदस्मान् मा प्रमोत्वित्यर्थः, तदर्थं हे ब्रह्म-
 णस्पते, नोऽस्मान् रक्ष मातः । मा, निपातः । शंसनं शंसः, भावे घञ्,
 जित्वादाद्युदात्तः । अरुषः, अर्सेरुषित्वान्भावेनित्यण्यत्, ऋ ग-
 तानित्वस्मादरुस्, गुणो रपरत्वं, प्रत्ययसरे प्राप्ते उषादित्वादाद्युदात्तः ।
 धूर्तिः, धूर्तो हिंसायां, क्षिचक्षौचसञ्ज्ञायां (पां ६।३।१७४।) इति
 क्षिच्, सितुन्नयसितुसरकसेषु च (पां ७।२।६।) इति इट्प्रतिषेधः,
 उपधायाश्च (पां ७।१।१०१।) इत्युपधादीर्घत्वं, वलिलोपं बाधित्वा
 ऊठि प्राप्ते, रक्षोपः (पां ६।४।२१।) इति वकारलोपः । प्रणक्, एचो
 संयर्के, कङ्क्षिप् । इतश्च (पां ६।४।१००।) इति इकारलोपः,
 इक्ष्वादिलोपः, कुत्वं, उषादिभ्यः ऋम्, तस्य, व्यत्वो वञ्जं (पां ३।१।
 ८५।) इत्यडागमः, यथादेशः, अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा, व्यत्व-
 येनोदात्तत्वं, चादिकोपे विभावा (पां ८।१।६३।) इति निघाताभावः ।
 मर्त्यस्य, ऋद्ध् प्राग्व्यागे, अस्तिहसिभ्यश्च इत्यादिभौवादिकसन्प्रत्यया,
 मर्त्येषु भवइत्यर्थे, भवे कृन्दसि (पां ४।४।११०।) इति यत्, यतो
 ऽनावः (पां ६।१।११३।) इत्याद्युदात्तत्वं । रक्षा, रक्ष मातर्क, ज्ञयः
 पित्वादनुदात्तत्वं, धातुसरएव शिष्यते, पादादित्वा निघातः, रक्षा
 ञः, ह्यचोऽतस्तिडः (पां ६।३।१९५।) इति दीर्घः, उपसर्गाद्भञ्ज-
 निति बङ्गयह्यादनुपसर्गादपि नसो बत्वं । ब्रह्मणस्पते, ब्रह्माः पति-
 युत् (पां ८।३।५३।) इति संहितायां विसर्गस्य सकारः, सुवा-
 मन्विते पराङ्मत्सरे (पां २।१।१।) इति पराङ्मत्वात् पद-
 द्वयस्याभिव्यक्तिनिघातः ॥ १ ॥

अतुर्वीत्यम्बुमाह स चा वीर इति । इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यन्मनां

- १७१ यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्च न ।
 स धीनां योगमिन्वति ॥
 १८१ आदध्रेति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरं ।
 होत्रा देवेषु गच्छति ॥

दिक् इः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । अयासिधं, वा प्रायगे, लुङ्मिप्, तस्य-
 खमिमां ताम् तम् तामः (पां ३ । ४ । १०२ ।) इति तस्यामादेशः,
 यमरमनमातां सक् च (पां ७ । २ । ७१ ।) इति सिप्, इडागमः, धातोः
 सगागमः, निघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीचमाह यस्मादृतेनेति । यज्ञोऽयमनुष्ठातव्यो विपश्चितश्च
 न विदुषोऽपि यजमानस्य वस्मात् सदसस्पतिर्देवादृते न सिध्यति,
 सोऽयं सदसस्पतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामस्मद्भुङ्क्षीनां
 अगुह्येयकर्मणां वा योगं सम्बन्धं हन्वति आप्नोति, यजमानमनुष्ठाय
 तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः । यस्मात्, अव्यासात् (पां १ । १ । २६ ।)
 इत्यादिना ऋतेऽशब्दयोगात् पञ्चमी, सार्वेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।)
 इति विभक्तैरुदात्तत्वे प्राप्ते, नगोऽन्साववर्णं (पां ६ । १ । १८२ ।)
 इति प्रतिषेधः । सिध्यति, सिधू संराज्ञौ, ध्वन्, तस्य निष्पादाद्यु-
 दात्तत्वं, यदुत्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति निघातप्रतिषेधः ।
 धीनां, सार्वेकाच इति भिवक्तैरुदात्तत्वं । योगं, युजिर् योगे, घञ्,
 तस्य निष्पादाद्युदात्तत्वं । हन्वति, इवि व्याप्तौ, शप्, इदितोननुधातोः
 (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नृमागमः, निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीचमाह आदध्रेतीति । आदनन्तरमेव हविष्कृतिं हविः-
 सम्पादनयुक्तं यजमानं ऋध्रेति, सदसस्पतिर्देवो वर्जयति, हवि-
 र्मानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः, तथाविधफलसिद्धये अघ्वरं यज-
 मानेनानुष्ठेयमानं यज्ञं प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं अविज्ञेन परिसमाप्ति-
 युक्तं कृणोति करोति, होत्रा ह्रयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं
 धत्वायधितुं देवेषु गच्छति । यद्वा होत्रा अस्मदीयकृतिकृपा वाक्
 देवान् परितोषयितुं देवेषु गच्छति । श्लोकाद्यैर्यादेषु सप्तपञ्चाशत्सु
 बाङ्मामसु होत्रा गीरिति पठितं । हविष्कृतिं, हविषः कृतिः सम्पा-
 दनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः, वज्रग्रीवौ प्रकृतापूर्वपदं

१ ई १ नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं १

दिवो न सप्रमखसं ॥ ३५ ॥

(पां ६ । २ । १ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । प्राखं, अग्निमन्तोऽश्वा-
तावप्रत्यये (पां ६ । २ । ५२ ।) इति गतेः प्रकृतिसरत्वं, पञ्चादे-
कादेशस्वरः । अखरं, न विद्यते अखरो हिंसा यस्मिन्, गन्धुभ्यां (पां
६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदानोदात्तत्वं । द्वयतेऽस्यामिति ज्ञेया
देवता, ऊयामाशुभसिन्धुस्त्रिज्योत्थादिकस्त्रुप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीष्टममाह नराशंसमिति । नराशंसं एतन्नामकं देवविशेषं,
यद्वा अवयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्यतिदेवतापर्योऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिश्च
यास्मै दर्शयति, नराशंसो यच्च इति, कात्यन्तः नरा अस्मिन्नासीनाः
शंसन्ति अस्मिरिति, शाकपूणिः नरैः प्रशस्यो भवतीति । अत्राधिवत्
सदसस्यतेऽपि नरैः शस्यमानत्वाच्चराशंसत्वं, एतमेवाभिप्रायं हृदि
निधाय ब्राह्मणमेवमाज्ञायते, प्रजा वै नरो वाक्शंस इति, अतो मनुष्यैः
शस्यमानो यः सदसस्यतिर्यो वा नराशंसको देवस्तमपश्यं शास्त्र-
दृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशं सुधृष्टमं, अत्राधिक्येन धाष्ट्र्यवृत्तं । सप्रथ-
स्तमं, अतिशयेन प्रख्यातं । सप्रमखसं, प्राप्ततेजस्कं । तच्च दृष्टान्तः, दिवो
न द्युलोकानिव, आदित्यचन्द्रादिभिरधिकृता द्युलोकविशेषा यथा
तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः । सुधृष्टमं, शोभनं दृष्टोतीति
सुधृष्टं, किम्च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्षिप्, आतिशायिनिकस्तमप्,
वक्त्रस्य जज्ञाभावश्लान्दसः, छद्मुत्तरपदप्रकृतिसरत्वेन वक्त्रकार उदात्तः ।
अपश्यं, दृष्टिर् प्रेक्षणे, मा ब्राह्म (पां ७ । ३ । ७८ ।) इत्यादिना
प्रत्यादेशः, नुङ्खङ्खङ्खत्तुदात्तः (पां ६ । ३ । ७१ ।) इत्यट उदा-
त्तत्वं, पादादिवादनिकातः । सप्रथस्तमं, प्रथ प्रख्यापने, प्रथनं प्रथः, सर्व-
धातुभ्योऽसृन् चौरादिकाः, निष्वादाद्युदात्तत्वं, सध प्रथसा वर्त्तत इति,
तेन सहैतितुल्ययोगे (पां २ । २ । २८ ।) इति वज्रवीहिसमासा,
वोपसर्जनस्य (पां ६ । ३ । ८२ ।) इति सादेशः, पूर्वपदप्रकृतिसरत्वे
प्राप्ते, परादिभ्यश्च वज्रणं (पां ६ । २ । १२६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वं । दिवो, ऊडिदं (पां ६ । १ । १७१ ।) इत्यादिना विभक्त्युदा-
त्तत्वं । सप्रमखसं, सीदतीति सप्र, षट्ख विप्ररयादौ, अन्तेभ्योऽपि
दृश्यते (पां ३ । २ । ७३ ।) इति मजिन्, निष्वादाद्युदात्तः, सप्र-

जनविशङ्कतां ।

१ १ १ प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीधाय प्रह्वयसे ।

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

१ २ १ न हि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

महो वस्येति वज्रग्रीहो इकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशो वर्गः ॥ ३५ ॥

प्रति त्वमिति नवर्चं सूक्तं, ऋषिहृन्दसी पूर्ववत्, देवता अनुकल्पते प्रतित्वमाभिमारुतमिति, कारीरेष्टौ प्रतित्वमित्येवा घाय्वा, तथाच, सूत्रितं वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्वं चारुमध्वरमीलेऽभिं सवसं नमोभिरिति घाय्वा इति, तामेतां सूक्तमतां प्रथमाभ्युपगच्छ प्रति-
त्वमिति । त्यच्छब्दः सर्वनामतच्छब्दपर्यायः, हे अग्ने, यो यज्ञा-
वरुणवैकल्यरहितस्यं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिगम्य गोपीधाय
सोमपानाय प्रह्वयसे प्रकर्षणं त्वं ह्वयसे, तस्मादग्निमध्वरे त्वं मरुद्भिः
सह देवविशेषैः सह आगच्छागच्छ । सेवस्यक् वास्तेनैवं आस्थाता,
तं प्रतिचारुमध्वरं सोमपानाय प्रह्वयसे, सोऽग्ने मरुद्भिः सहामश्चेति ।
प्रति, तिपात आद्युदात्तः । त्वं, त्वदादीनामः (पां ७ । २ । १०९ ।)
इति च इत्यन्तादेशः, प्रातिपदिकस्वरः । आगं, दूषनिजनिचरिच-
टिभ्यो युष् इति युष्प्रत्यय औगादिकः, अत उपधायाः (पां ७ । २ ।
११६ ।) इति कङिः, निच्चादाद्युदात्तः । गोपीधाय, निशीथ गोपीधा-
वसथा इति यङ्प्रत्ययान्तो निधातितः, निपातस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयमाभ्युपगच्छ न हि देवयिति । हे अग्ने, महो महस्तव सम्बन्धि-
क्रतुं कर्मविशेषमुक्तञ्च परो देवो न हि, उत्कृष्टदेवो न भवति खलु, तथा
मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति, ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुवि-
रुन्ति, ते च देवास्त्वदीये क्रताविज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भि-
रित्यादि पूर्ववत् । न हि, एवमादीनामन्त इति षिट्स्त्वच्चातोदात्तः ।
देवः, षष्ठाद्यजन्तश्चित्वादन्तोदात्तः । मरुः, महस्तवलोपम्यान्दसः,
वरुणमहोदयसङ्क्रान्तमिति वार्तिकेन विभक्त्येवदात्तत्वं । तव, युष्मद-

१३१ ये महो रजसो विदुर्विन्ने देवासो अद्भुहः ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

१ ४ १ य उया अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

अदोर्हसि (पां ६ । १ । ११९) इत्याद्युदात्तत्वं । गच्छि, गच्छ गतो, जोतः सेहि, वज्रं हन्तसीति शपो जुह, अनुदात्तोपदेशे (पां ६ । १ । १७ ।) इत्यादिना अनुनासिकलोपस्तस्य, अस्मिद्धवदभाभात् (पां ६ । १ । १९ ।) इति अस्मिद्धत्वात्, अतो हे (पां ६ । १ । १०५) इति हेर्लुङ्ग भवति, निघातः ॥ २ ॥

द्वितीयाम्बमाह ये मह इति । ये अग्ने, ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । ओदशा मरुतः, विन्ने सर्वे सप्तविधगोपिताः, सप्तगणा वै मरुत इति श्रुतेः । देवासो द्यौतमाभाः । अद्भुहः, मोहुरहिताः, वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात्, तथापोपरिष्ठादाश्चायते उदोरयशा मरुतः समुद्रतो यूयं दृष्टिं वर्षयथा पुरीषिण इति । शाखान्तरेऽपि मन्वानरस्य ब्राह्मणमेवमाज्ञायते मरुतां वधतयस्त्रेधाह, मरुतो वै वृक्षा ईशते इति । रजःशब्दो यास्त्रेण वज्रघा आख्यातः, रजो रजते अयोरीरज उच्यते, उदकं रज उच्यते, जोता रजांसुच्यन्ते, अस्मद्भिरग्नी रजसी उच्येत इति । रजसः, नन्विष-यस्याग्निसन्तस्त्रेधाद्युदात्तः । विदुः, विद ज्ञाने, विदो जटो वा (पां १ । १ । ८१ ।) इत्युदादेशः, प्रत्ययस्वरः, यदुत्तान्त्रित्वं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदुत्तयोनाज्जिघाताभावाः । विन्ने, विन्नेः कृत्तस्य निष्ठादा-द्युदात्तत्वं । देवासः, आत्मसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुगागमः, देवशब्दः यथाश्रजन्तश्चित्तादन्तोदात्तः । अद्भुहः, सम्पदादितादृषि क्षिपि वज्रीहो, मरुदभ्यां (पां ६ । १ । १७२ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं, कर्त्तरि वा क्षिप्, तत्पदवे हि अस्वयपूर्वपदप्रकृतिसदत्वं स्यात्, नच कृदु-त्तरयदप्रकृतिसदत्वं, यतो मञ् नगतिर्नैवकारकमिति ॥ १ ॥

चतुर्थीम्बमाह य उया इति । ये मरुत उयास्त्रीषाः सप्त अर्कमुदकं आधृचुरानधृष्टवन्तः वर्षणेन सम्पादितवन्त इत्यर्थः, तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । ओदशा मरुतः, ओदशा वलीन अनाधृष्टासः

१ ५ १ ये शुभ्रा घोरवर्पसः सुसत्रासो रिशादसः ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥ ३६ ॥

१ ६ १ ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

अतिरक्षुताः, सर्वेभ्योऽपि प्रवृत्ता इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकाचित्वं वाजसनेधिग्न आगमन्ति, आपो वा अर्क इति, तन्निर्वचनञ्च तदृक्ता-
ममन्ति, सोऽर्कश्चरदत्तस्यार्चनं आपो नायन्तार्चतो वै मे कमभूदिति
तदर्कस्यार्कत्वमिति । स जगत्सृष्टा हिरण्यगर्भ उदकं अष्टमुद्यतोऽर्क-
मुदकं सत्यसङ्कल्पमहिमप्रस्थापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत्, तथा पूज-
यतो हिरण्यगर्भस्यं सत्ताज्जादुदकमुत्पद्य, तदानीमर्चतो मेऽन्तः कम-
भूदित्यवोचत्, तेनोदकस्याप्यर्चनाम निव्यस्रमित्यर्थः । आनृचुः, अर्चते-
र्घतोः, अपस्पृच (पां ६ । १ । १६ ।) इत्यादिना निपातितः, प्रत्यय-
स्तरः, यदुक्तयोगान्ननिपातः । अनाष्टासः, अथयपूर्वपदप्रकृति-
स्तरत् । शोअसा, उक्तेर्बन्धलोपश्चोत्थोद्यादिकोऽसृन्प्रत्ययः, निष्वा-
दाद्युदात्तः ॥ १ ॥

पञ्चमोऽष्टममाह ये शुभ्रा इति । ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतस्तैर्म-
रुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः, शुभ्राः शोभमानाः । घोरवर्पसः,
उग्ररूपधराः । सुसत्रासः, शोभनधनोपेताः । रिशादसः, हिंस्रानो
भक्षकाः । मरुभित्वादिष्वष्टाविंशतिधननामसु क्षत्रं भग इति पठितं ।
शुभ्राः, स्थायितस्त्रिषधीत्यादिना शुभेरौत्थादिको रक्षप्रत्ययः, प्रत्यय-
स्तरः । घोरवर्पसः, घोरं वर्षां येषां, वज्रग्रीवो पूर्यपदप्रकृतिस्तरत् ।
सुसत्रासः, वज्रग्रीवो, नन्मुभ्यां (पां ६ । १ । १०२ ।) इत्युत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वं, आद्युदात्तं क्षप्कृन्दसि (पां ६ । १ । ११६ ।) इत्येव न
न भवति, क्षप्कृन्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशा-
स्त्रानदन्तीति रिशादसः, सर्वधातुभ्योऽसृन्प्रत्ययः, निष्वादेभ्योऽप्युदा-
द्युदात्तत्वं, जादुत्तरपदप्रकृतिस्तरत् स एव शिष्यते ॥ १ ॥ इति प्रथमस्य
प्रथमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥ १६ ॥

छन्दो षष्ठीष्टममाह ये नाकस्येति । ये मरुतो नाकस्याधि, दुःख-
रहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि शुभोक्ते रोचने रौप्यमाने ये देवासः स्व-

१६१ अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।
 मरुद्भिरग्न आगहि ॥ ३७ ॥
 ॥ इति प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

स्वकीयचलेन समुद्रं तिरस्कृष्वन्ति, तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । तन्वन्ति, तनु-
 विस्तारे, लटो भोऽन्तः, तनादिकम्भ्य ऊः (पां १ । १ । ७६ ।) इति ऊः,
 सति शिष्टस्वरबन्धोयस्त्वमन्वजविकरमेभ्य इति तिङ् इत्थद्युदात्तत्वं ।
 समुद्रं, उन्मी क्लेदने, स्थायि तथोक्तादिना रक्षप्रत्यय सौम्यादिना,
 समासे ऋक्षप्रत्ययप्रकृतिस्वरः ॥ ७ ॥

नवमीन्द्रवमाह अभि त्वेति । हे सोमे, पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रकृत्याय
 पानाय त्वा त्वां सोम्यं मधु सोमसम्भिमधुररसं अभिष्टजानि स्रवंतः
 सम्पादयामि, अतस्त्वं मरुद्भिः सहानामष् । अभि, एवमादीनामना
 इति पितृस्त्वन्तोदात्तः । त्वा, त्वामौदिसीयायाः (पां ८ । १ ।
 २३ ।) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये, पूर्वपानाय पीतिङ्,
 पुष्पत्कर्म्मधारय (पां ६ । १ । ४२ ।) इत्यादिना पुष्पङ्गावः । सृजामि,
 सृज विसर्गे, मिप्, मिपः पित्वादनुदात्तत्वं, विकरञ्स्वरः । सोम्यं,
 सोमसर्जति यः (पां ४ । ४ । १३७ ।) इति यप्रत्ययः, प्रत्ययस्त्वन्तो-
 दात्तः । मधु, कलिपाटिनमिमनिजगो मुक्षुपटिनाविधतस्त्वौकादिङ्
 ऊः प्रत्ययः, निदित्वगुहत्तेराद्युदात्तत्वं, अन्वङ्कृतं । वेदार्थस्य प्रकाशेन
 तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽन्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेन्द्रः ॥ पुम-
 र्थान् धर्म्मार्थकाममोक्षानित्यर्थः ॥ ८ । १७ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
 सप्तविंशो वर्गः । इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीबृहस्पतिपातसाव्याव्यधुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये
 वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताया भाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्ति-
 मगमत् ॥

(ॐ तत्सत् ।)

ॐ तत्सत् ॐ

ऋग्वेदद्वितीयाध्यायानुक्रमणिकारम्भः १

अथमष्टाधर्मव, मित्रवद्वैत्रार्च, प्रातर्युजासैका, चतस्र आश्विन-
काथा सावित्र्य, आग्नेयौ दे देवीनामेके, आग्नीवराग्रान्मावीनां, द्यावा
पृथिव्योपार्थिवी, धनुष्योऽतो देवा देवो वा, तीन्नास्तुर्विण्णति, वीर्य-
व्येकैर्जवायवौ मैत्रावरुणमरुततीयवैश्वदेवपौष्णस्तृधाः, शिष्टा आग्ने-
क्याध्यर्धाग्न्य, अन्तः पुर उषिक् परानुष्टुप्, तिष्ठन्तान्या एकविंशी-
प्रतिष्ठा, कस्य पक्षेनाजीगर्तः मुनः श्रेयः, सङ्गन्निमे वैश्वामित्रो
देवरातो धारुणं तुत्रैष्टुभमादौकाय्यामेयौ, सावित्र्यस्तृषो गायत्रो
स्यान्त्या भार्गवा, यचित्स्वावसिष्यदज्ञाग्नेषं त्वश्वं सहाजा, मायत्रेत्या
दैवी त्रिष्टुप्, यत्र मावा वयवदनुष्टुपादि, यचित्ध्यातृखल्यौ, यदे
मौसल्यौ च, प्रजापतेर्हरिचन्द्रस्यान्त्या धर्मप्रशंसा वा, यचित्स्वा
प्राक्तं, मावोद्यधिकास्माकं, यादनिष्टकश्चित्रिष्टुप्परीटचावाश्विनौ-
वस्त्रौ, त्वमग्नेद्यूना, हरिष्यस्तुप् आग्नेयं त्रिष्टुपश्चाष्टुमीषोडशी
चैत्रस्य पक्षेना ॥ हरिः ॐ ।

प्रथमाष्टकद्वितीयाध्यायः ।

विंशसूक्तां ।

१ १ १ अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया ।

अकारि रत्नधातमः ॥

१ २ १ य इन्द्राय वचोयुजा ततस्सुर्मनसा हरी ।

शमीभिर्यज्ञमाशत ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्गमे तमहं वन्दे
विद्यातीर्थमहेन्द्रं ॥ अथ प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं
देवायैत्यर्थं सूक्तं, अथ अषिहृन्दसो पूर्ववत्, ऋभुदेवताकत्वमनु-
भवते, अथमद्यावाभवंमिति, विनिर्वाणस्तु सूक्तस्य लैङ्गिकः स्तोमो वा ज-
ह्वः, आह्वय प्रथमे हृन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रेऽयं देवाय जन्मन इत्याभवंस्तुक्तः,
अथ हृन्दोमा इति खण्डे सूचितं, अभित्वादेवसवितः प्रेता यज्ञस्य
शम्भुवा यं देवाय जन्मन इति ह्यथा इति, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टक-
माह्व अयं देवायेति । ऋभवो हि मनुष्याः सप्तस्तयसा देवत्वं प्राप्ता-
स्ते चात्र सूक्तो देवताः, तत्सर्वो जायमानवाग्निना जन्मशब्देनैकवचना-
ज्जोनात्र निर्दिश्यते, जन्मने जायमानाय ऋभुसम्भवरूपाय देवाय
तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्रविशेषो विप्रेभिर्मन्त्राविभिर्भृत्विग्भिर्दासया
स्वकीयेनास्त्रेणाकारि निष्पादितः । ऋह्वः स्तोमः, रत्नधातमः, अति-
शयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः, स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रय-
च्छन्तीत्यर्थः । आसया, आस्यशब्दद्वितीयैकवचनस्य, सर्पासुनुह् (पां
७ । १ । १६ ।) इत्यादिना याजदेष्टः, अत्ययेन प्रकृतियकारस्य जोषः,
घितः (पां ६ । १ । १६१ ।) इत्यन्तोदात्तः । रत्नधातमः, रत्नानि ह्यधा-
तीति रत्नधाः, सुदुस्तरपदप्रकृतिसवरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह य इन्द्रायेति । ये ऋभव, इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं
वचोयुजा ताडनदिकं विना वाह्मन्वायेव रूपे युक्त्यमानौ सुशिक्षितौ
हरी रत्नप्राप्तकावन्मौ मनसा ततस्तुः सम्पादितवन्तः, ऋभूनां सत्त्व-
सङ्कल्पतासत्त्वङ्कल्पमानेयेन्द्रस्यान्मौ सम्प्राप्तित्वार्थः, ते ऋभवः शमीभि-
र्यज्ञससादिनिष्पादनार्थैः कर्मभिर्यज्ञमन्त्रादीयमाश्रय आश्रयन्तः

१३१ तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं १

तक्षन्धेनुं सबर्दुघां ॥

१४१ युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः १

ऋभवेो विष्ट्राव्रत ॥

अयः अग्र इत्यादिषु यष्टिप्रतिसङ्काशेषु कर्मनामसु शमी शिमोति
पठितं । वधोयुजा, वधसा युञ्जत इत्यर्थे, सत्सङ्घव (पां १।१।
६१।) इत्यादिना क्रिय, सपांसुलुक् (पां ७।१।६८।) इत्या-
दिना विभक्तोकारः, कदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । तत्तच्छुः, तच्छुत्तच्छुत्त-
काग्रे, निटि भेदसादेशः, पादादित्वादनिघातः । शमीभिः, शमयन्ति
पापानीति श्रव्यः कर्माणि, यौगादिका इन्, कदिकारादतिग्न इति
वात्तिकेन डीष्, वृषादित्वादनीदात्तः । आशत, अशू व्याप्तौ, अडो
भस्य अदादेशः, सादिभ्यः श्रुः, सस्य बज्ज्जं कृन्द्येति लुक्, अडागमः,
तिङ्गु लिङ्गः (पां ८।१।२८।) इति निघातः ॥ २ ॥

यतीयाश्चमाह तक्षन्निति । नासत्याभ्यां अग्निदेवमीत्यर्थं रथं
तक्षन्, ऋभवेो देवाः कश्चिदयमवच्छन्, तत्तयेन सम्पादितवन्तः । कीदृशं
रथं, परिज्मानं परितो गन्तारं । सुखं, उपर्युपवेशने सुखकरं । क्रिय
धेनुं कश्चिद्वां तक्षन्, धातुनामनेकार्थत्वात् तक्षत्तिरत्र सम्पादनवाची ।
कीदृशीं धेनुं, सबर्दुघां सवरः क्षीरस्य दोग्ध्रीं । तच्छन्, बज्ज्जं कृन्द-
सीत्यडभावः । नासत्याभ्यां, न विद्यतेऽसत्यं ययोस्तावसत्यौ न असत्यौ
नासत्यौ, अभाणमात्रवेदानासत्यान्ननुषि (पां ६।१।७५।) इत्या-
दिना गजोपाभावः । परिज्मानं, अजेः परिपूर्वस्य, अतृप्तनि-
त्यादिना मनप्रत्ययः, अकारलोपः, आशुदात्तत्वञ्च यौगादिकनिपा-
तगात् । सबर्दुघां, सवः पथे दोग्धीति सबर्दुघा, दुहः कप्यञ्च (पां
१।२।७०।) इति कप्, हकारस्य घकारश्च, सवरिति रेफान्तं प्राति-
पदिकं क्षीरवाचीति सम्प्रदायविदः, कषः पित्रादनुदात्तत्वं, धातुस्वर
एव शिष्यते, समासे कदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं ॥ ३ ॥

द्वितीये कृन्द्येने वैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरिज्मानवच्छुचः,
द्वितीयस्याभिं नो देव इति खड्गे सूचितं, मही दौः पृथिवी च नो युवाना
पितरा पुनरिति वृषाविति, यस्मिंश्चुषे प्रथमां सूक्ष्मे चतुर्थीश्च-

१ ५ १ सं वो मदासो अग्मतेन्द्रेण च भरुत्वता १

आदित्येभिश्च राजभिः ॥ १ वर्गः ॥

माह युवाना पितरेति । अभव इतन्नामका देवाः पितरा पितरा
स्वकीयौ मातापितरौ पूर्वं ऋद्धादपि पुनर्युवाना उदयोऽथ अकृत
कृतवन्तः । कीदृशा अभवः, सत्यमन्त्राः, अविद्यमानत्वसामर्थ्यापेताः,
गुरुस्वरगाद्यनुष्ठानेन सिद्धमन्त्रत्वाद्यद्यत्तममुद्दिश्य मन्त्राः प्रयुज्यन्ते
तत्फलं तथैव सम्यग्यते, तस्मान्ज्योत्स्नयोः पित्रोर्युवत्वं सम्पादयितुं समर्था
इत्यर्थः । पुनः कीदृशाः, ऋजुवचः ऋजुत्वात्मान इच्छन्तः, क्लृप्तद्विधा
इत्यर्थः, अतएवेतिवामनुष्ठिता मन्त्राः सिध्यन्ति । पुनरपि कीदृशाः,
विद्यो विद्ययो व्याप्तिरुक्तः, सर्वेषु कार्येषु इतदीयस्य मन्त्रसामर्थ्या-
प्रतिधातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते । ऋभुशब्दं यास्मा एवं निर्धत्ति, अभव उच्य
भान्तीति वर्त्तनं भान्तीति वेति । युवाना, युवन्शब्दो यातेः क्षनिद्वन्तो
निष्वादाद्युदात्तः, स्यांसुलुक् इत्यादिना विभक्तौशकारः । पितरा,
पूर्ववदाकारः । सत्यमन्त्राः, ऋजुवीर्यौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजुवचः,
ऋजुशब्दोऽत्र भावपरः ऋजुत्वमात्मन इच्छन्तीति अच, अज्ञात्वावधा-
नुक्तयोः (पां ७ । ४ । २५ ।) इति दीर्घः, क्वाप्छन्दसि (पां ६ । २ ।
१७० ।) इत्युप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । विद्यो, विष्ण्व्याप्तौ, तिचक्षौचस-
ञ्जायां (पां ३ । ३ । १७४ ।) इति क्तिच, तितुचतयसिसुसरकसेषु
च (पां ७ । २ । ६ ।) इति इटप्रतिषेधः, तस्मान्नस ईयाडि-
वाजीकाराणामुपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन ईकारादेशः, न च, अजो
ऽन्तस्य (पां १ । १ । ५२ ।) इति सकारस्य भवति, तत आङ्गुणेकते,
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (पां ६ । १ । १०९ ।) इति पूर्वसवर्णोदीर्घत्वं
वाचित्वा परत्वात्, असि च (पां ७ । ३ । १०६ ।) इति ऋक्स्य मुखेन
भवितव्यमिति चेन्न, सञ्ज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । अकृत, ज्ञोः दुष्-
आत्मनेपदं भा, तस्य अदादेशः, मन्त्रेवस (पां २ । ३ । ८० ।) इत्या-
दिना प्रेर्लुक्, यदादेशः, अहागमः, निघातः ॥ ४ ॥

मध्यमीम्वचमाह सं चरति । हे ऋभवो, युष्माकं सम्बन्धिना मदासो
मदहेतवः सोमा इन्द्रेण आदित्येभिरादित्यैश्च समम्यत सङ्गताः, ऋभू-
वामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं कृतोयसवनेऽस्ति, अतएवावाहनमिन्द्र
आन्वायनेनैव पठितं, इन्द्रमादित्यवन्तमभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पति-

१६१ उत त्वं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं १

अवर्त्त चतुरः पुनः ॥

मन्तं विश्वदेव्यावन्तमाज्जवे इति । कीदृशेमेन्नेय, मन्त्रत्वा मन्त्रि-
युक्तेन, अत एव मन्त्रान्तरमेवमाज्ञायवे मन्त्रिरिन्द्रसत्त्वन्ते अस्त्विति ।
कीदृश्यादित्येभीराजभिर्दीप्यमानैः । महासः, माद्यत्येभिर्दिति मदाः
सोमाः, मदीऽनुषसर्गं (पां ३ । ३ । ६० ।) इत्ययं, तस्य पिप्त्वादन-
दात्तत्वं, धातु खर एव शिखते, आण्सेरसुक् (पां ० । १ । ५० ।)
इति असोऽनुगागमः । अम्यत, अमेः संपूर्वाकुड्, समोऽम्यच्छि (पां १ ।
१ । १६ ।) इत्यादिनात्मनेपदं भ, तस्य कदादेशः, सन्नेषस (पां १ ।
० । ८० ।) इत्यादिना च्चेसुंक्, गम इव जन खन घसां (पां ६ । ० ।
६८ ।) इत्युपधातोपः, व्यवहिताख (पां १ । ० । ८२ ।) इति समो
व्यवहितप्रयोगः, निघातः । मरुचता, मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान्,
ससौ मत्वर्थे (पां १ । ० । १६ ।) इति भसञ्चया पदसञ्चाया बाधित-
त्वाच्चत्वाभावः, भयः (पां ८ । १ । १० ।) इति मतुपो वत् । आदि-
त्येभिः, वड्चं कुन्दसीति भिस ऐसादेशाभावे, वड्दयचने भान्त्वित्
(पां ० । ३ । १०१ ।) इत्येवं । राजभिः, राजन्श्चन्दस् कनिष्ठनात्वेन
निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

कृते षष्ठीभ्यश्चमाह उत त्वमिति । उत अपि वा त्वष्टुः, एतज्ज्ञा-
नस्य देवस्य सम्बन्धो तच्छब्दव्यापारः, नवं नूतनं चमसन्तं सोमधारणकर्म
पाकपात्रविशेषं निष्कृतं, निष्प्रेषेय सम्पादितमकरोदिति शेषः, तच्छब्द-
व्यापारकुशणस्य तस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवलोऽन निर्मितं चमेकं चमसं
पुनरपि चतुरोऽकर्त्त, चतुर्धा विभक्ताश्चमसान् ज्ञापयन्तः, एकस्य चतु-
र्विधकरखलरूपोऽयमर्थो मन्त्रान्तरेऽपि चिस्पष्टः, यत्नं चमसं चतुरः
ज्ञोतनेति । नवं, नू क्तुतौ, नूयत इति नवं कर्मण्यप्रत्ययः, स हि
घञोऽप्रवादत्वात् घञर्थे सर्वत्र भवति, घञ्प्रत्ययश्च, अकर्त्तरिच-
कारके सञ्चायां (पां ३ । १ । १६ । इति कर्त्तव्यतिरिक्तो सर्वत्र कारको
भवति । यद्यपि घञ् सञ्चायामित्युक्तं, तथापि च कारकसञ्चायाभि-
कारार्थत्वादसञ्चायामपि भवत्येव, सम्बध्यत इति सम्बन्धः कर्मविधिवि-
त्तुत्वं । त्वष्टुः, तच्छ त्वष्टु तनूकरत्वे, योयादिकानून्, उदितत्वात् पक्षे
इहभावः, खोः संयोगोद्योतनं च (पां ० । २ । १६ ।) इति ककार-

१७१ ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्तिभिः ॥

लोपः । निष्कृतं, कर्मो निरुपपत्त्यात् कर्मणि क्तः, प्रादिसमाप्ते, निर्वृत्त-
समाप्तेऽनुत्तरपदस्य (पां ८ । १ । ७५ ।) इति घर्त्त, अत्र, कर्त्त-
कर्मणोः कति (पां २ । १ । ६५ ।) इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि, नञोच्चात्-
घनिष्ठाखलार्थत्वात् (पां १ । १ । ६६ ।) इति निविज्ञा, तथापि कर्तुः
शेषत्वेन विवक्षितत्वात्, कर्त्तृकद्वयोक्तृत्वात् (पां १ । १ । १८ ।)
इत्येतस्याः प्राप्तेः श्रैविज्ञी षष्ठी, यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते माया-
यामश्रीयादिति, वत् गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ७६ ।) इति निष्ठा
उदात्तत्वं । अकर्त्तृकप्रवृत्त, कर्मो लुङि तस्य अत्ययेन तादेशः, मन्वेचस
(पां २ । ७ । ८० ।) इति च्लुक्, कन्दस्युभयथा (पां १ । ७ । ११७ ।)
इति तिङ् आर्जघातुकत्वात् डिप्ताभावेन गुणः । चतुरः, शस्ति
(पां ६ । १ । १६७ ।) इत्युकार उदात्तः । पुनः 'अरादिभ्यामुदात्तः
पठितः ॥ ६ ॥

तृतीये कन्दो वैश्वदेवशस्ते ते नो रत्नानि धत्तनेति हे ऋषावाभंशौ,
तृतीयस्यागन्महेति खण्डे कृतं, इन्द्र इये दधातुशस्ते नो रत्नानि धत्त-
नेत्येका हे श्वेति, तयोराद्यां सृष्टे सप्तमीश्चमाह ते नो रत्नानीति ।
पूर्वास्तु ये प्रतिपादिता ऋभवस्ते यूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्त्रदीप-
शंसनैर्युक्ताः सन्तो नोऽस्त्राणां सम्बन्धिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते
यजमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि एकमेकं क्रमेण
प्रत्येकं धत्तन प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिप्रत्यं यावदपेक्षितं ताव-
दिति विवक्षया एकमेकमित्युक्तं । कीदृशानि रत्नानि, त्रिरा त्रिवा-
रमाहृतानि, उत्तमानि मध्यमान्यधमानि श्रेष्ठं रत्नानां त्रिराशक्तिः ।
किञ्च साप्तानि सप्तसङ्ख्याकानि सप्तसङ्ख्याया निष्पन्नवर्त्मन्प्राणि कर्मणि
अ धत्तन सम्पादयत । कीदृशानि साप्तानि, त्रिरा त्रिवारमाहृतानि,
आगन्धाधैर्यं दर्शयौर्ध्वास इत्यादीनां साप्तानां इदिर्यज्ञानामेको वर्गः । सो-
पासयहेति वैश्वदेवमित्यादीनां साप्तानां पाकवृत्तानां वर्गो द्वितीयः * ।

* सोमसूचकाख्यायां जापयनश्रीसादीनां प्रथमवर्गत्वेन आगन्धाधैर्यादीनां
द्वितीयवर्गत्वेन प्रतिपादयनश्रीति विधेयः ।

१ ६ १ आधारयन्त वद्वयोऽभजन्त सुकृत्यया ।

भागं देवेषु यक्षियं ॥ २ ॥

अभिष्टोमोऽब्रिष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंख्यानां वर्गस्तु-
वीयः । रत्नानि, रत्नकीडायां, निदिखनुवृत्तौ रनेक्षतेति नक्षत्रत्वयः,
तत्त्वविशेषेण मकारस्य तकारः, निष्वादाद्युदात्तः । घत्तन घत्त, तत्त-
नत्तनघनाच्च (पां ७ । १ । ४५ ।) इति तशब्दस्य समादेशः । साप्तानि,
साप्तानां वर्गः साप्तं, सप्तनोऽष्टकन्दसि (पां ५ । १ । ६९ ।) इति वर्गोऽष्ट-
प्रत्ययः, नक्षत्रिते (पां ६ । ४ । १४४ ।) इति टिप्पणः, निष्वादादि-
वृद्धिराद्युदात्तत्वञ्च, अत्र वर्गप्रवचनेन वर्गिणो ज्ञेयत्वे, तेन वृद्धवचनं,
अथवा चोक्त एव वर्गस्त्रिराद्युदात्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते, शत्रु-
नुमोनद्यजादी (पां ६ । १ । १७३ ।) इति विभक्त्युदात्तत्वं । एकमेकं,
नित्यवीद्युयोः (पां ८ । १ । ४ ।) इति द्विर्भावः, एकशब्दः इत्यः कृत्प्रत्ययस्य
निष्वादाद्युदात्तत्वं, 'द्वितीयस्यैकशब्दस्य, तस्य परमात्मैडितं (पां ८ । १ ।
२ ।) इत्यामेतितस्यञ्चायां, अन्नुदात्तञ्च (पां ८ । १ । ३ ।) इत्यनु-
दात्तत्वं । सुवृत्तिभिः, वृत्त्यन्ते आभिरिति शक्तय ऋचः शंसु सुतौ,
अरये क्षिन् तस्य क्षित्वाप्त जोषः, शोभनाः शक्तय इति प्रादिसमासे
यक्ष्मि क्षिणो निष्वादाद्युदात्तत्वे न कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव
प्राप्तं, तत्तु परेण, भन्क्षिन्त्याख्यान (पां ६ । १ । १५१ ।) इत्यादिना
कृत्तरपदाभ्योदात्तत्वेन बाध्यते ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह आधारयन्तेति । वज्रवन्मसादिसाधननिष्पादनेन
यक्षस्य बोद्धार ऋभयोऽधारयन्त पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणायोग्या अप्य-
ष्टतत्त्वकारेण प्राणान् धरितवन्तः । तथाच मन्वान्तरमाश्रयते मर्त्याः
सन्तोऽष्टतत्त्वमानुवृत्तिरिति । किञ्चित् सुकृत्यया यक्षसाधनमथ्यधम्या-
द्वन्द्वमेक शोभनस्यापारेण देवेषु मध्ये क्षित्वा यक्षियं यक्षार्थं भागं
हविर्गन्धमभजन्त सेवितवन्तः, अयमर्थः सौधम्यना यक्षियं भाग-
मानक्षेत्वादिमन्वान्तरे विस्तृतः, ब्राह्मणेऽप्युभयो देवेषु तपसा सोम-
वीधमभ्यर्चयन्निष्वाद्युपाख्यानं विस्तृतं । वज्रयः, निदिखनुवृत्तौ, वज्रि-
भ्योत्वादिना निः प्रत्यय सौण्डिकः, निष्वादाद्युदात्तः । अभजन्त,
पादादित्वात् निघातः । सुकृत्यया, विभाषा कृद्योः (पां । १ । १ ।
१२० ।) इति कृजः कर्मणि ऋष, शोभनं कर्ममस्मा भजनक्रियायाः

एकविंशच्छतम् ।

१११ इहेन्द्राग्नी उपह्वये तयोरित्स्तेममुश्मसि ।
ता सोमं सोमपातमा ॥

सा सुकृत्वा, वज्रनीचैः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । ननु कृत्यशब्दे ऋषः पितृनामुदात्तत्वाद्वागुच्चरेणादिरुदात्तः, ततश्च, आद्युदात्तं द्वाचङ्-
न्दसि (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं, तेन हि पुन-
रुदात्तपदो न परमगि, नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाध्यत
इत्युक्तं, यच्च तर्हि, कृत्वाः श्रच (पां २ । ३ । १०० ।) इति स्त्रियां भावे
ऋषप्रत्ययान्तः कृत्यशब्दः, ऋषः पित्वेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं, प्रादिसमासे
कडुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागं, कर्धाश्चोषजो (पां
६ । २ । १०६ ।) इत्यन्तोदात्तः । यच्चियं, यच्चमर्हतीत्यर्थे, यच्चत्विग्भ्यां
यच्चजौ (पां ५ । १ । ७१ ।) इति चः, तस्य इयादेशः, प्रत्ययस्वरः ॥ ० ॥
इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥ १ ॥

इहेन्द्राग्नीत्यादि षडृषं सूक्तं तस्य ऋषिहृन्सी पूर्ववत्, देवता
त्वमुक्तं भवति, इह षडेन्द्राममिति, विनियोगस्तु अधिष्टोमे आस्थावाक-
शब्दे इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति सूक्तं, सोममग्नेश्वरादिति खण्डे इहे-
न्द्राग्नी उपह्वयं वामस्यमभन इति ऋषेति सूचितत्वात्, तथाभिन्नवचडे
प्रातःसवने आस्थावाकशब्दे सोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं, तथा च
सूचितं अभिन्नवपृष्टाहानीत्युपक्रम्य इहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आमन्व-
तमिति, तस्मिन्सूक्ते प्रथमान्वयमाह इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति । इहा-
स्मिन् कर्मणि इन्द्राग्नी देवावुपह्वये आह्वयानि, तयोदिन्द्राग्नौरेव
सोमं सोममुश्मसि कामयामहे, सोमपातमा ता, अतिशयेन सोमं
यातुं क्षमौ तौ हौ देवौ सोमं शिवतामिति शेषः । इन्द्राग्नी, अथ देव-
तावन्देऽपि पूर्वपदस्यानङ् न भवति, तत्र हि इत् इत्यनुवृत्तौ, पुनर्हन्-
यश्चासौनप्रसिद्धसाहचर्यान्नामेव इन्द्रे आनङ्गित्युक्तं, तस्मादनाव-
यहे ऋक्ष इन्द्रशब्दः, समासस्थ (पां ६ । १ । २२१ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं,
देवताइन्द्रे च (पां ६ । २ । १७१ ।) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति,
अधिष्ठन्स्वानुदात्तत्वेन, नोत्तरपदानुदात्तादौ (पां ६ । २ । १७२ ।)

१२१ ता यज्ञेषु प्रशंसतेन्द्राग्नी शुभ्रता नरः ।

ता गायत्रेषु गायत ॥

१३१ ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे ।

सोमपा सोमपीतये ॥

१४१ उया सखा हवामह उपेदं सवनं सुतं ।

इन्द्राग्नी एह गच्छतां ॥

इति प्रतिषेधात् । उग्रसि, वज्र कान्तौ लटो मस्, इदन्तो मसिः (पां ७।१।१६।) इति इकारोपजनः, अदादित्वाच्छ्रयो लृक्, मसेर्ङित्वात्, ग्रहिज्या अयि अधि (पां ६।१।१६।) इत्यादिना सम्प्रसारणं । ता सोमपातमा, उभयत्र सुपांसुलृक् पूर्वसवर्णा (पां ७।१।१६।) इत्यादिनाकारः ॥ १ ॥

द्वितीयान्धमाह ता यज्ञेभ्यिति । हे नरो मनुष्या अविजस्ता पूर्वोक्तौ ताविन्नाभौ यज्ञेषु अनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसतं शस्त्रैः, तथा शुभ्रत नावाविधैरलङ्कारैः शोभितां कुर्वत, तथा ता पूर्वोक्ताविन्नाभौ गायत्रेषु गायत्रीच्छन्दस्यो मन्त्रेषु सामरूपेण गायत । ता, सुपांसुलृकमिवाकारः । शुभ्रत, अस्स संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।१।१७०।) इति दीर्घः ॥ २ ॥

तृतीयान्धमाह ता मित्रस्येति । मित्रस्य खेदविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तये ता पूर्वोक्तौ देवौ सम्पाद्यतामिति शेषः, यद्वा मित्रस्य मम सन्निवेशौ ताविन्नाभौ प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः, सोमपा-सोमपानक्षमौ, ता, पूर्वोक्ताविन्नाभौ, सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे आह्वयामः । प्रशस्तये, तुमर्थाच्च भाववचनात् (पां २।१।१५।) इति चतुर्थी, कृदन्तरपदप्रकृतिसरत्वं बाधित्वा, तादौचनितिङ्गत्वतः (पां ६।१।१५०।) इति गतोः प्रकृतिसरत्वं । सोमपीतये, सोमस्य पीतिर्यस्मिन् कर्मणि तस्यै, मज्जवीचौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं, सोमस्य पीतिरिति वत्पुद्वे वा दासीभारादित्वा दाकृतिग्रहत्वेन पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीन्धमाह उया सन्तेति । सुवमभिवर्धयेतमिदमनुष्ठीयमानं सवनं प्राप्तः सवनादिरूपं कर्म उय सम्भोषेण प्राप्तुं, उया सन्ता वैदि-

१५१ ता. महात्मा सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उब्जतं ।

अप्रजाः सन्त्वत्रिणः ॥

१६१ तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे ।

इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं ॥ ३ ॥

बधादिषु क्रूरा सन्तौ देवौ हवामहे आह्वयामः, इन्द्राग्नी देवौ इह कर्म-
स्त्रागच्छतां । सन्ता, अस्तेः इतरि, अक्षोरक्षोपः (पां ६ । ४ । १११ ।)
इत्यक्षोपः । सवनं सुतमितिद्वयं सेमं नः स्तोममागच्छीत्येषोक्तं ॥ ४ ॥

पञ्चमीत्येवमाह सा महान्तेति । सा तौ पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी युवां
रक्षो राक्षसजातिं उज्जतं, ऋजुकुसतं, कौर्व्यं परित्याजयतमित्यर्थः ।
क्षीहृषौ तौ, महान्ता महान्तौ गुणैरधिकौ । सदस्पती, समापाकक्षी,
तयोः प्रसादादग्निौ भक्षका राक्षसा अप्रजा अनुत्पन्नाः सन्तु ।
महान्ता, सान्नामहतः संसोगस्य (पां ६ । ४ । २० ।) इति दीर्घः ।
सदस्पती, समासे, यथा जुषि, प्रातिपदिकसकारस्य यत्वाभावश्चाभ्युदासः,
उभे वमस्त्यादिषु युगपत् (पां ६ । २ । १४० ।) इत्युभयपदप्रकृति-
स्तरत्वं । इन्द्राग्नी, आसन्निताद्युदासत्वं । अप्रजाः, प्रजायन्त इति प्रजाः,
अन्येष्वपि दृश्यते (पां १ । १ । १०१ ।) इति जनेडः प्रत्ययः, न प्रजाः,
अप्रजाः, अप्रजाशब्दस्य बहुव्रीहौ, नित्यमसिच्प्रजामेधयोः (पां ५ ।
४ । १२२ ।) इत्यसिजादेशः स्यात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्तरः । अत्रिणः,
हजन्तस्य अत्तशब्दस्य अजस्रान्दस इत्यनुडागमः, पितः (पां ६ । १ ।
१६३ ।) इत्युकार उदात्तस्य यथादेशे, उदात्तयसो हल्पूर्वात् (पां
६ । १ । १०४ ।) इति इकार उदात्तः ॥ ५ ॥

शस्त्रोच्यमाह तेन सत्येनेति । हे इन्द्राग्नी, सत्येन अवश्यं यज-
दानादवितर्धेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण कल-
भोगाद्यप्येकं पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽधिजागृतं आधिक्येन सावधानौ
भवतं, ततोऽस्मर्थं शर्म यच्छतं सूखं गृहं वा दत्तं, मघः सुदह-
हव्यादिषु द्वाविंशतिसङ्ख्यानेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं । जागृतं,
जागृ निद्राकथे, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां १ । ४ । ७२ ।) इति छपो
जुक्, विङ्कृतिभ्यः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । प्रचेतुने, धिती-
वज्रघाते, इत्यस्माद्यन्तात् शक्तिवज्रस्य इति विहितत्वाद्वाज्रघातौ-

द्वविंशत्तमः ।

१ १ १ प्रातर्युजा विबोधयाशिनावेह गच्छतां ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥

आदिक उद्ग्रथयः, समासे ऋतुत्तरपदप्रकृतिसवरत्वं । इन्द्राग्नी, इहे-
न्द्राग्नीत्येवार्त्तं, आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वमत्र विशेषः । हिमस्ति दुःख-
मिति शर्म, ऋ हिंसायां, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति
मनिन् प्रथयः, निच्वादाद्युदात्तत्वं । यच्छतं, इष्टमभिधमांशः (पां ३ ।
३ । ७७ ।) इति कः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये ऋतोयो वयः ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युचं सूक्तं, तस्य ऋषिऋन्दसो पूर्ववत्, देव-
ताविशेषश्चनृक्षयते, प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य
आग्नेयौ हे देवीनामेकेन्द्राग्नौ शरमान्प्रमायीनां घावा एष्टिये पार्थिवी
यत्रैश्वर्योऽसौ देवादेवी वेति । सक्तसङ्ख्यागुर्वर्त्तत इति, अस्मिन् खण्डे
अनिरुक्ताः सङ्ख्या विंशतिरिति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति सक्ते
सङ्ख्याविशेषस्यानिरुक्ता विंशतिसङ्ख्या इष्टव्या, सा च विंशतिरेकश-
धिकया सप्त वर्त्तत इति सैका, तत्रादौ चतस्र ऋचोऽन्विदेवताकाः,
पञ्चमीमारभ्याष्टमन्ताश्चतस्रः सविद्वदेवताकाः, नवमी दशमी च हे
अग्निदेवताके, एकादश्या ऋचो देवसम्बन्धिन्य इन्द्रावरुणाग्निधर्म्यो
देवता द्वादश्या अपि, त्रयोदशीचतुर्दश्या घावाएष्टिवादेवतावे, पञ्च-
दशी एष्टिवीदेवताका, षोडशीमारभ्यैकविंशत्यन्ताः सत्रियुदेवताकाः,
अतो देवा इत्येतस्याः षोडश्यास्तु कृत्वा देवता विष्णुर्वा विकल्पेन
देवता । अत्र सूक्तविनियोगो लैकिकः, प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ
प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः । सूचितस्य अप्याश्विनं षोडश, प्रात-
र्युजेति चतस्र इति । आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्या घृतोऽनुवाक्या,
विदेवत्यैश्चरन्तांतिखण्डे सूचितं, आश्विनस्य प्रातर्युजा विबोधयेति,
तत्र प्रथमाष्टममाह, प्रातर्युजा विबोधयेति । अत्र सोताश्चर्युमुद्दिष्ट
भूते, हे आश्वर्या, प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संवत्सराश्विनौ देवौ
विबोधय विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु, अश्विनौ प्रबुद्धौ तावन्विनौ देवौ च
अस्याभिवचसंस्कारवृत्तस्य सोमस्य पीतये सोमपानाय इह कर्मण्या-
मच्छतां । प्रातर्युज्जाते मृक्षमात्रेण यदेव सहेति प्रातर्युजा, सत्स-

१२१ या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा ॥

अश्विना ता हवामहे ॥

१३१ या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ॥

तया यज्ञं भिमिक्षतं ॥

द्विवदुहदुहयुज (पां ३।१।१६१) इत्यादिना क्षिप्, सुपांसुज्क्
(पां ७।१।१६६) इत्यादिना अस्कारः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अस्य, ऊडिदम्पदाद्यभ्युस्यः (पां ६।१।१७१) इत्यादिना विभ-
क्त्येवदात्तत्वं । यीतये, अत्ययेन क्षिप्त उदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितोयाम्बचनाह या सुरथेति । या उभा अश्विना देवा, यावु-
भावश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा अतिशयेन रथिनौ,
दिविस्पृशा युजोऽग्निवासिनौ ता हवामहे तादृशावश्विनावाहवामः ।
येत्यादिभ्यश्चसु पदेषु, सुपांसुज्क् (पां ७।१।१६६) इत्यादिना
द्विवचनस्याकारः । सुरथा, शोभनो रथो ययोस्तौ सुरथौ, समाप्ता-
न्तोदात्तत्वापवादं वज्रनीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा, नञ्सुभ्यां
(पां ६।१।१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे ग्रामे, अश्वद्वारं द्य-
क्कन्दधि (पां ६।२।११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथीतम्,
अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।१।१७७) इति संज्ञवायामिकारस्य
दार्ढ्यत्वं । दिविस्पृशा, दिविस्पृशत इति दिविस्पृशौ, क्षिप् च (पां ३।
१।७६) इति क्षिप्, तत्पदये कृति वज्रजं (पां ६।१।१७१) इत्य-
ज्ज्, गतिफारकोपपदात्कुत् (पां ६।२।११६) इति छदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

द्वितोयाम्बचनाह या वां कशेति । अश्विना हे अश्विनौ देवौ, वां
युवयोः सम्बन्धिनी या कशा अश्वताडनी विद्यते, तया सह आगत्य
यज्ञमस्मादीयं भिमिक्षतं सोमरसेन सेक्तुमिच्छन्तौ कश्वान्मं दृष्टं ताड-
यित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाङ्कतिं निष्पादयितुमु-
द्युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा, मधुमती, अश्वः सौद इत्यादिषु
एकैकसङ्ख्याकैर्दक्षकानामस्तु मधु पुरोममिति पठितं, तस्मादुदकवती-
कृत्तं भवति, अश्वस्य कीदृशत्वा यत्वेदेदत्तं भवति तेनेयं कशा क्षिप्ते-
त्यर्थः । पुनः कीदृशी सूरवावती, प्रियसत्त्ववाग्युक्ता, वीरेव कशावती

- १४१ न हि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः ।
 अग्निना सोमिनो गृहं ॥
 १५१ हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये ।
 स चेत्ता देवता पदं ॥ ४ ॥

यो अग्निं निर्व्यग्रते ताडनवेलायामभ्याहृत्य च य आक्रोशः क्रियते
 तदुभयं श्रीमन्मामनहेतुत्वेन यजमानस्य धियं, यदा सोमाघ्रादेवादिषु
 क्षमपचाशङ्कामस्तु कक्षा धिषणेति पठितं, अग्निभोर्या वाक् मधुमती
 माधुर्यं मातृष्यरक्षिता, सूततावती प्रियत्वसत्त्वलोपिता अन्नप्रदान-
 विवर्धयर्थः, तथा वाधायुक्तौ, यत्नं मिमिक्षतमिति योजनीयं । कक्षा,
 कक्ष गतिप्रासनयोः, पचाद्यच्च, कृषादिवादाकृतिगण्यत्वेनाद्युदात्तः ।
 सूततावती, ऊरुपरिष्ठाये, सुत ऊनयत्यप्रियमिति सुन्, तथाविध-
 मृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूतता, नमस्तुभ्यां (पां ६ । २ । १७९ ।)
 इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा, परादिश्चन्दसि वज्रत्वं (पां ६ । २ ।
 १८६ ।) इत्युच्चार उदात्तः, सा यस्या अस्ति सा सूततावतीति
 कक्षायाः सञ्ज्ञा, यथंमामा या अश्वेत्यर्थः, सञ्ज्ञायां (पां ८ । २ ।
 १९ ।) इति ननुषो वत्त्वं । मिमिक्षतं, सेचनार्थोऽभिप्रेतः सन्, हज-
 न्ताच्च (पां १ । २ । १० ।) इति श्रित्वाङ्गुष्ठाभावः, छलकालघत्वानि ॥ १ ॥

अतुर्थोऽयमाह न हि वामिति । अग्निना हे अग्निदेवो, युवां
 सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृह्णत्यति रथेन गच्छथः, स सर्गा वां
 युवयोर्दूरके दूरदेशे न अस्ति न वर्तते, यदा यत्र गृहे गच्छयन्तश्च गृहं
 दूरे न भवति । न हि, श्वमादीनामन्त इति फिट्छत्रेणातोदात्तः ।
 अस्ति, वादिशोषे विभावा (पां ८ । १ । ६३ ।) इति निघाताभावः,
 अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति, युवाश्च रथेन गच्छथ इति समुच्चयार्थं स्वार्थं
 गच्छते, अश्वे न प्रयुज्यत इति श्लोके प्रथमा तिङ्विभक्तिरुदात्ति ।
 यच्च, निपातस्य च (पां ६ । १ । १२६ ।) इति संहितायां दीर्घत्वं ।
 गच्छथः, इयं यद्यग्निं न प्रथमा, तथापि यजेति यदुक्तयोगान्निधाता-
 भावः ॥ १ ॥

आहृत्य द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्र्य
 चतस्रः, द्वितीयस्तीति त्रयोऽस्मिन् हिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रोऽ

१६१ अपां न पातमवसे सवितारमुपस्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥

मन्त्रीयोः पृथिवीचनइति तत्र प्रथमा सूक्ते पक्ष्मीन्धमाह हिरण्य-
पाणिमूतय इति । ऊतयेऽस्मन्नर्थं सवितारं देवमुपकुर्ये आह्वयामि,
अथ सविता देव इत्यन्त्यप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा एवं यजमानेन
प्रार्थं स्नानं चेत्ता आपयिता भवति । कीदृशं सवितारं, हिरण्यपाणिं
यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधादिभं, यदा देवकर्तृके योगे सवितर
स्यन्दतिरभूत्वा ब्रह्मणेनावस्थितस्तदातोः कस्यापिदिष्टावध्यर्थवस्तुसौ
सवित्रे ब्रह्मणे प्राशित्रनामकं मुदोडाशभागं दत्तवन्तः, तत्र प्राशित्रं
हस्ते सवित्रा गृहीतं सत् तदीयं प्राशित्रं विच्छेद, अतः प्राशित्र
दातारोऽध्यर्थवः सुवर्णमयं पाणिं निष्कास्य प्रक्षिप्तवन्तः । सोऽयमर्थः
कौधीतकिष्काक्षणे समाप्तातः, सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजकृतस्तस्माद्धी
प्रविच्छेद, तस्मै हिरण्यमयौ दधुः, तस्माद्दिरण्यपाणिदिति । हिर-
ण्यशब्दं पाणिशब्दश्च यास्तु एवं निर्वर्त्ति, हिरण्यं कस्माद्भीयत आद्य-
श्वभानमिति वा भीयते जनाज्जनमिति वा, हितरमयं भवतीति वा,
हृदयरमयभवतीति वा, इत्येतेषां स्यात् प्रेषाकर्मय इति, तथा प्राणिः
प्रायतेः पूजाकर्मय इति । हिरण्यशब्दो नन्विषयस्यानिसन्तसेति
फिट्छन्नेनाद्यदातः, नऊग्रोहौ पूर्वपदप्रकृतिसरः । ऊतये, उपास-
इत्यनुवृत्तौ, ऊति भूति जूति साति हेति कीर्तव्य (पां १।१।
६७।) इति छिद्रदातो निदातितः । सवितारं, दधु, दधन्विता-
दन्तोदात्तत्वं । चेत्ता, चित्ती सञ्ज्ञाने, अस्मादन्तर्भावितस्याद्योत्ताप्तीत्ये
दन्, अनित्यमात्रमप्राप्तमिति इडभावः, निष्पादाद्युदातः । देवता,
देवतात् (पां ५।०।१७।) इति स्तार्थे तज्, किति (पां ६।१।
१६१।) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । पदशब्दः पदाद्यजन्तः, कितः
(पां ६।१।१६१।) इत्यन्तोदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये
चतुर्थो वरः ॥ ० ॥

सूक्ते यथोक्तमहाह अपां न पातमिति । अथ देवता सान्नसन्नि-
जमन्धं वा प्रक्षिप्तं भूते, अथसेऽस्मान्प्रक्षिप्तं सवितादमुपस्तुहि, तस्य
सविनुः सन्नन्नीवि कस्माकि सीमवाजादिह्वावि जससि नामवान्ते ।
कीदृशं सवितारं, अथा न मार्तं जसस्य न मार्तं सन्नावेन जेव-

१७। विभक्तारं हवामहे वसोवित्रस्य राधसः । सवितारं नृवक्षसं ॥

कमिष्यथा । अयां, ऊडिषं (पां ६।१।१७९) इत्यादिना विभक्ते-
रुदात्तत्वं । न पातं, प्रा इत्याद्ये, अयं इत्यन्तः पाच्छब्दः, यस्य वचसमासे,
नभ्यादुदात्तात् (पां ६।१।१७९) इत्यादिना नवोपप्रतिषेध इति वृत्ति-
कारः, अभिर्हि अयो न याति तच्छेद्यकत्वात्, तर्हि अयमयमिति
ब्रूही, नवोपप्रात्ययनिष्ठाख्यार्थानां (पां २।१।६६) इति कर्मणि
ह्रस्वाः प्रतिषेधादिति चेत्, तर्हि इया जेवकत्वात्, अग्न्यादित्यौ
अयां आदेशतया सन्निवृत्तौ, अयेराप इति कुतेः, आदिह्रस्वात्तये
वृद्धिरिति कुतेषु, अस्मिन् मळे उगिद्वामिति तुमभावोऽपि निघा-
तमादेशेति मन्तव्यं । पातेः क्षिप्रतास्य तुषा निघातमादेशः । अथवा
न यातवतीति नपात्, यच्छ्रुताविति धातोर्ह्रस्वात् क्षिप्रं, अग्न्या-
दित्यौ ह्रायां न प्रापधौ, अयस्य तच्छेद्यकौ, अयस्यपूर्वपदप्रतिषेधत्वं ।
अवसे, तुमर्थे सेतेनसेऽसेन् (पां १।१।६) इत्यादिना असेन् प्रत्ययः,
निष्वादाद्युदात्तः । उभसि, वस कामौ, अदिप्रभृतिभ्यः प्रया (पां २।
१।७२) इति प्रथे कुन्, इदन्तो नसिः (पां ७।१।७६) इति
इषादेशजनकः ॥ ६ ॥

सप्तमीक्षयमाह विभक्तारमिति । वसोर्विवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्ध-
नतादिकृषेक्ष वज्रविषस्य राधस्य धनस्य विभक्तारं अस्य यजमा-
नस्यैकाग्रजनदानमुचितमिति विभाजकारिणं, वक्षसं सनुव्यादां प्रका-
शकारिणं सवितारं हवामहे आहुवामः । वौषोतस्मिन् वसत्या वस्यो
आह्वानकृषे व्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेवमानमिति, तदेतदस्य चित्रं
राधस्यैव सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति । विभक्तारं,
इह, वक्षसिवादेशोदात्तत्वं, तदुत्तरवज्रविषरत्नेन तदेव शिष्यते ।
हवामहे, कर्मतेर्वज्रं कर्मसीति सन्त्युदात्तं । वसो, वस निवासे,
प्रत्यक्षिप्रप्रात्ययकसिह्नोत्यादिना उः प्रत्यय चोदादिकः, निदिह-
नुद्वर्धनिष्वादाद्युदात्तः । राधसः, राध साध संतुष्टौ, सर्वभांतुभ्योऽस-
त्विषसुन् प्रत्यय चोदादिकः, निष्वादाद्युदात्तः । वक्षसं, नृवक्ष इति
वचसाः, वसोर्वज्रं शिष्येत्तसुन्, शिष्यादाज्जधातुकत्वेन आनादेशा-
भावः, तदुत्तरवज्रविषरत्नं ॥ ७ ॥

१८१ सखाय आनिवीदत सविता स्तोम्यो नु नः ।

दाता राधांसि मुम्भति ॥

१८२ अग्रे पत्नीरिहावह देवानामुशतीरुप ।

त्वष्टारं सोमपीतये ॥

अष्टमीमृचमाह सखाय इति । सखिभूता हे कर्त्तव्यः, आनिवीदत सर्वभोगविश्रुत, नोऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः कुतियोग्यः, राधांसि वनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः, स यथ सविता युष्मति शोभते । समानाः सनाः स्थाग्निर प्रकाशयति इति सखायः, स्था प्रकाशने, समाने स्वस्योदात्त इति इह प्रत्यय सौम्यादिकः, तत्सन्नियोगेन विभक्तं, वज्रोपक, द्विष्वादाकारघोषः, समानस्य कृन्वसि (पां ६।१।८०।) इत्यादिना समानस्य सादेशः, इहसन्नियोगेनोदात्तत्वं, अति, सत्युदसम्पुञ्जी (पां ०।१।६९।) इति विष्वाहृद्विरायादेशश्च । निवीदत, सदिर-प्रतेः (पां ८।१।६६।) इति यत् । सोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन सोमे भवः स्तोम्यः, भवे कृन्वसि (पां ०।१।११०।) इति यत्, यतोऽनामः (पां ६।१।१११।) इत्याद्युदात्तत्वं । दाता, दानशीलः, ताप्तीष्ठीकम्, विष्वादाद्युदात्तः । राधांसि गतं, कर्त्तव्यकर्मयोः कति (पां १।१।६३।) इति प्राप्तायाः वयाः, नकोकावयानिका (पां १।१।६६।) इति प्रतिषेधः । ८ ।

अभिष्टोमे प्रातः सवने अये पत्नीरिहावहेति नेष्टुः प्रस्थितवाक्या, प्रजाप्ता नास्मवाच्यंसीति खण्डे खनिव, अये पत्नीरिहावहेत्याज्ञाव वज्राज्ञायेति, तामेतां नवमीमृचमाह अमेपत्नीरिति । हे अये, उग्रसीः कामवमाना देवानां पत्नीः इत्याख्याया इह देवयजनदेशे आहवः, तथा त्वष्टारं सोमपीतये सोमयानार्थं उप समीये आहवः । पत्नीः, उग्रताः प्रतिशब्द आद्युदात्तः, पत्युर्नोवचसमिगे (पां ०।१।११।) इति ङीप्, तत्सन्नियोगेन नकारश्च, ङीमः विष्वादाद्युदात्त इव । उग्रसीः, वज्र जानौ, वटः ब्रह्म, अदिप्रभविष्णुः शमः (पां १।१।०९।) इति शमी बुद्ध्, अगुर्किंवात्, यज्ञिष्वावविष्णु (पां ६।१।१६।) इति अकसारत्वं, उजितश्च (पां ०।१।६।) इति ङीप्, अगुदन्मो-नयनासी (पां ६।१।१०९।) इति ङीप् उदात्तः । ९ ।

११०१ आ ग्रा अग्र इहावसे होत्रां यविष्ठ भारती १
 वरुत्री धिषणां वह ॥ ५ ॥
 ११११ अभि नो देवीरवसा महः शर्मणानृपत्रीः १
 अच्छिन्नपत्राः सवसां ॥

दधनीमधमाह आ मा अम इति । हे अमे, अवसेऽस्मानवितुं मा
 देवपत्नीरिहावह, तथा हे यविष्ठ युवतमाधे, होत्रां होमनिष्पादि-
 काधिपत्नीं, भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं, वरुत्रीं वरुत्रीयां
 धिषणां वाग्देवतायावह । वाग्वै धिषमेति वाजसनेयकां । भरत
 आदित्य इति यास्केनोक्तात्तात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते । शम्भन्त इति
 मा, मधु षष्ठं गतौ, यौग्यदिको ब्रू प्रत्ययः, छित्वाट्टिलोमः, प्रत्ययस्वरः ।
 होत्रां, ऊ या मा नृ भस्तिभ्यस्त्वमिति चमन्तो निष्पादाद्युदात्ताः । अति-
 शयेन युवा यविष्ठः, अतिप्रायने तमविष्ठनौ (पां ५ । ३ । ५५ ।) इति
 इच्छन्प्रत्ययः, खूलद्वार (पां ६ । १ । १७३ ।) इत्यादिना यगादिपरस्य
 लोमः, पूर्वस्य च गुणः । भारती, शार्ङ्गदवादराकृतिमन्त्रत्वात्, शार्ङ्गद-
 वाद्यजो डीन् (पां १ । १ । ७३ ।) इति डीन्, डीनो निष्पादाद्युदात्तः ।
 वरुत्री, यस्मिन् स्वभित् (पां ७ । २ । ३० ।) इत्यादौ वरुहशब्दस्तृजन्तं
 इत्युक्तं, तथाप्यन्ते इतिकरश्चस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वरुहशब्दस्तृजन्तोऽपि
 मृदस्यस्तेन निष्पादाद्युदात्तत्वं, प्रवेनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वात्,
 उदात्तयजो ऋपूर्वात् (पां ६ । १ । १७३ ।) इत्यनेनापि न डीय
 उदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

सुक्ते यन्मादघीमधमाह अभि नो देवीरिति । देवीर्देव्यो देवपत्न्यः,
 अवसा रक्षणेन, महो महता शर्मणा च सुखेन च, नोऽस्मानभित्त-
 चन्तां आभिमुख्येन सेवन्ता । वीरुष्यो देव्यः, वृषपत्नीर्मनुष्याणां याज्ञ-
 धियाः । अच्छिन्नपत्रा अच्छिन्नपत्राः, न हि पत्तिरूपायां देवपत्नीनां
 पत्राः केन हिच्यन्ते । देवीः, सुयोमादास्यायां (पां १ । १ । ४८ ।)
 इति डीवन्तः, प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्ताः, दीर्घाण्यसि च (पां ६ । १ ।
 १०५ ।) इति प्रतिषेधस्य, वा कृन्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति
 यादिकस्योक्तौः पूर्वसवर्गदीर्घत्वं । अवसा, अव रक्षणे, असन्, निष्पादा-
 द्युदात्ताः । महा, मह पूजायां, छिप्, सपां सपो भवन्तीति अतीत्यैव-

११२१ इहेन्द्राणीमुपह्वये वरुणानो स्वस्तये १

अग्रायी सोमपीतये ॥

११३१ मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां १

पिपृतां नो भरीमभिः ॥

वचनस्य उच्चादेशः, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति विभक्तेः
उदात्तत्वं । नृपक्षीः, सन्मसान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, परादिभ्यश्च सन्म
(पां ६ । १ । १६९ ।) इत्युत्तरस्य दाद्युदत्तत्वं । अष्टिग्रयणाः, व
ह्निग्रानि अष्टिग्रानि, अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, अष्टिग्रानि पञ्चाभि
वासान्ता वज्रग्रीवौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ११ ॥

वादशीम्ब्रमाह इहेन्द्राणीमिति । इहास्मिन् कर्मणि स्वस्वमे
ऽस्माकमविनाशाय, सोमपीतये सोमपानाय च इन्द्रवज्रग्रीवाणां वज्र-
राज्यमभि । इन्द्राणीं, वरुणानो, इन्द्रवज्रग्रीवमवशर्वसमृद्ध (पां ४ ।
१ । ४६ ।) इत्यादिना पुंशेति ङीप्प्रत्ययः, आनुगात्मस्य, प्रत्ययस्वरः ।
अग्रायीं, उद्यानपद्मिभिरुक्षितकुसिदानामुदात्तः (पां ४ । १ । १७ ।)
इति ङीप्, तत्त्वत्रियेनेकारस्वैकार उदात्तः । सोमपीतये, अस-
क्तपूर्वार्ता ॥ १२ ॥

द्वितीये कन्दोमे वैश्वदेवशक्ने मही द्यौः पृथिवी च न इति यावा-
पृथिव्यानि हविर्जानीयस्तुभः, द्वितीयस्याभिं व इति खण्डे सूचितं, मही
द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा युनरिति, आग्रयणेष्टौ मही
द्यौरित्येवा यावा पृथिवीकनपावस्यानुवाक्का, आग्रयणं त्रीहिष्णामाके-
तिखण्डे सूचितं, ये नो च आमहिने अहिमायां मही द्यौः पृथिवी च
न इति, अभिमन्यवेऽप्येवा विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेवमितिसख्ये सूचितं,
अभित्वादेवसवितर्मही द्यौः पृथिवी च न इति, विश्वन्मानं साम्राज्य-
मनवैवाहवनीयदेशे निनवेत्, विश्वपराध इति खण्डे तथैव सूचितं,
विश्वन्मानं मही द्यौः पृथिवी च न इति, अन्तः परिधिदेशे निनवे-
युदिति, आश्विनशक्नेऽप्येवा, संखिलेवाश्विनाविति खण्डे सूचितं, मही
द्यौः पृथिवी च न स्नेहि यावापृथिवी विश्वशक्नुवेति, तामेतां शक्ने
चवोदग्रीध्वमाह मही द्यौरिति । मही महीती द्यौर्द्युकोकदेवता,
पृथिवी भूमिदेवता च, नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां, सखीयस्य-

११४१ तयोरिदृशवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः ।

गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ।

११५१ स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ ६ ॥

भूतेन इतेन भिमिच्छतां सेतुमिच्छतां, तथा भरीमभिर्भरतौ योयौ-
नोऽस्मान् पितृतामभे देवौ यूरयतां । मही, मन्वन्त्यान्, उजितम्
(पां ४ । १ । ६) इति स्त्री, चक्ष्मन्त्योपश्रान्तः, चक्ष्मन्त्यतो-
दपसङ्गानमिति कार्त्तिकेन स्त्री उदात्तम् । द्यौः, दिव्यः प्राति-
पदिकसरेजान्तीदाताः, गोतो भित् (पां ४ । १ । ६०) इति ततः
पदस्य सौमित्रद्वाराद्भवन्ती दृढिरपि स्थानिवद्भावोदात्ता । पृथिवी,
प्रथ प्रस्थाने, प्रथे धिवन् सन्मसादयत्वेत्यादिद्वयेन धिवन्प्रत्यया,
मिहौरादिभ्यश्च (पां ४ । १ । ४१) इति स्त्री, प्रत्ययस्वरः । भिमि-
च्छतां, मिह सेचने, सनि, द्विर्भावहणादिश्रैवौ, कृतकत्वयत्नानि ।
पिहर्षा, मू पाकनपूरययोः, पृ इत्येको, प्रथः स्त्रुः, कार्त्तिकपितृयोश्च (पां
४ । १ । ६०) इत्यभ्यासाकारस्य इकारः, तिङ्प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः,
हुभन् धारयप्रोयययोः, हुभृष्टृष्टृष्टृभ्य इमिन् इत्यौगादिक इभ-
निन्प्रत्ययः, निष्वादाद्युदात्ताः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमथमाह तयोरिदिति । गन्धर्वस्य ध्रुवं पदमन्तरिक्षं, तथाच
तामनीयमासायां समासायते, यस्तगन्धर्वास्तुरोगयसेवितमन्तरिक्ष
मिति, तेभ्योऽन्तरिक्षेभ्योयच्छित आकाशे वर्तमानयोस्तयोरित् सावा-
पृथिव्योरेव सम्बन्धि मयो वर्णं एतवद्वृत्तसदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो
धीतिभिः शर्मभिः, रिहन्ति किहन्ति, यद्वा एतवद्वृत्तं सारं तेनोयेत् ।
रिहन्ति, किहन्त्येवमेव रेचः । गन्धर्वस्य, ध्रुव् धारणे, मविहृषो व
इत्यौगादिको व प्रत्ययः, तत्प्रत्ययेन गोशब्दस्य च समादेशः ॥ १४ ॥

स्योना पृथिवीत्येवा महानाधीनवे भूमिस्पर्शने विनियुक्ता, एत-
द्विदं त्रयकारिकमितिखण्डे सूचितं, स्योना पृथिवि भवेति समायेति
कार्त्तिकेन सन्मसादयत्वेत्यादिद्वयेन चप्या, भार्गवीयप्रत्ययदोऽभिमितिकण्डे
सूचितं, यस्मिन्प्रत्ययस्य स्योना पृथिवि भवेति अपित्वेति, तामेतां सन्ने
मन्वन्त्यामहाह स्योना पृथिवीति । हे पृथिवि स्योनन्त्यादिभ्यः-

११६१ अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।
पृथिव्याः सप्पधामभिः ॥

बुद्धा भव, सोमशब्दो विष्णोर्विचक्रमे, तथा वाजसनेयब्राह्मणे सोम-
शब्दोमेवं कश्चिन्मन्त्रमुदाहृत्य आख्यातं, इन्द्रसोमनाविन्द्रसोममिति
विष्णोर्विचक्रमेव तदाहति । यथा सोमशब्दः सुखवाची । तथाच
वाजसनायमुदाहरिष्यते । अथप्यत्रा कष्टकरहिता, निवेशनी निवा-
सस्थानभूता, सप्रथो विकारभूतं शर्मं शरत्वं नोऽसम्भवं यच्छ, हे
पृथिवि देहि, तामेताम्यमुदाहृत्य वाच्यं यवं आचष्टे, सुखानः पृथिवि
भवाथप्यत्रा निवेशं कष्टकरः कष्टकः कष्ट्यते। कष्टकः कल्पयो वा
कल्पतेवा कष्टतेवास्याकृतिकर्मस्य उद्भूततरो भवति, यच्छ नः शर्म-
शरत्वं सर्वतः पृथिवि इति । सोमा, विबु तन्मुसन्ताने, सिधेष्टेय्योचेति
नम्रत्वय सौम्यादिकः, ऐच्छ यो इत्यादेशः, प्रत्ययस्तरा, सोमा पृथिवी-
त्वमयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परं, अतोऽसामर्थ्येनैव पराङ्म-
होपादोकारस्य नामनिवृत्ताद्युदात्तत्वं । अथप्यत्रा, कष्टं गतौ, गच्छत्यन्त-
रित्युत्तरः कष्टकः, तन्पृथिव्या क्लृप्तमिति क्लृप्तं प्रत्यय सौम्यादिकः,
यष्टोः कश्चि (पां ८ । २ । ४१ ।) इति कर्त्तृ, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ ।
२ । ५८) इति वत्त्वं, नञा वञ्जनीहिः, तस्मात्पुङ्गवि (पां ४ । १ । ४०४ ।)
इति मुहामसः, नञ्सुभ्यां (पां ४ । १ । १०९ ।) इत्युत्तरपदान्तोदा-
त्तत्वं । निविशन्त्यस्यामिति निवेशनी, कष्टकाधिकारकयाच्य (पां ४ ।
३ । १२७ ।) इति क्युट्, गिति (पां ४ । १ । १८९ ।) इति प्रत्ययात्
यूवोदात्तत्वं । यच्छ, दाच् दाने, पात्राभ्यास्यान्नादाच् (पां ७ । ३ ।
७८ ।) इत्यादिना यच्छादेशः, ह्यचोऽतल्लिङः (पां ४ । १ । १५५ ।)
इति दीर्घः । सप्रथः, प्रथ प्रस्थाने, अस्तन्, प्रथसा सप्त वर्तत इति,
तेन सञ्ज्ञेतिपुण्ययोगे (पा २ । २ । २८ ।) इति द्वितीयासमासः, वाम-
सर्जनस्य (पां ४ । १ । ८९ ।) इति समासः, सत्करा ॥ १५ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये वक्तो वर्मः । ६ ।

प्रातः सवने सोमातिदेवे एकं ब्रंसनीयं, वच अतो देवा इत्याद्याः
वक्तव्यः, सोमातिदेव इति शब्दे कृषितं, यथा इन्द्रो य सोमसा अतो
देवा अथान्तु न इन्द्रोभिर्वैष्णवीभिर्जोति, अतोऽसामर्थ्यादाकारातिदि
सोमोऽपि वक्तव्यः । वक्तव्यसोमिवावक्तव्यायां, तथाच वक्ष्यं वक्ष्य इति

११७१ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं । समूहमस्य पांसुरे ॥

खण्डे सूचितं, अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुसूपाविति,
दर्शपूर्णमासयोः प्राथमिकहोमेष्वाद्ये विनियुक्ते, तथैव वेदं यन्मा
इति खण्डे सूचितं, अतो देवा अवन्तु न इति दार्भा व्याहृतिभ्यश्चेति,
वाच्यानुवाक्ययोर्मध्ये सौमिकभाष्ये अतो देवा अवन्तु न इत्येवा
नप्या, सूच्यते हि, आपद्यतो देवा अवन्तु न इति जपेदिति, तामेतां
सूक्ते षोडशीमुचमाह अतो देवा इति । विष्णुः परमेश्वरः सप्त-
धामभिः सप्तभिर्माद्यद्यादिभिश्चन्दोभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्या
यक्षाङ्गप्रदेशादिचक्रमे विविधं पादक्रमं कृतवान्, अतोऽस्मात् पृथिवी-
देवतातोऽस्मान् देवा अवन्तु । विष्णोः पृथिव्यादिजोक्तेषु चन्दोभिः
साधनैर्यतं तैत्तिरीया आसनानि, विष्णुमुखा वै देवाश्चन्दोभिरिमां
स्तोकाननयज्यमभ्यञ्जयन्निति, विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादचक्रमस्य
पृथिव्यपादान् पृथिवीप्रदेशाग्रस्त्यं नाम भूजोकवर्त्तमानानां पापनि-
वारणं । अतः, एतच्छब्दात्, पञ्चम्यास्तसिन् (पां ५ । २ । ७ ।) इति
तसिन्, एतदाऽश् (पां ५ । १ । ५ ।) इत्यप्रादेशः, कित्त्वरेणाकार
उदात्तः । अतः, यसिन्ः प्राग्दिशो विभक्तिः (पां ५ । १ । १ ।) इति
विभक्तिसञ्ज्ञायां, त्वदादीनामः (पां ७ । २ । १०२ ।) इत्यत्वं, कित्त्वरः ।
विष्णुः, विधेः क्तिषेति सौण्डाहिको नु प्रत्ययः, कित्त्वान्न गुणः, भिदित्वनु-
वर्णेराधुदात्तत्वं, विचक्रमे, सप्त सप्ता (पां २ । १ । ४ ।) इति योऽग-
विभागादिशब्दस्य समासः, समासान्तोदात्तत्वं, यदुत्तमिथं (पां ८ ।
१ । ६६ ।) इति यदुत्तयोऽन्तमनिघातः । सप्त, सप्तां सप्तुक् (पां ७ । १ ।
६८ ।) इति भिक्षो लुक् । धामभिः, दधत्ते, अतो मनिन् (पां १ ।
२ । ७४ ।) इति मनिन्प्रत्ययः, कित्त्वरः ॥ १६ ॥

वैष्णवोपासनामस्य इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा देवता इति खण्डे
सूचितं, इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिदैवः पृथिवीमेव एतामिति, माह्वपत्या-
हवनीययोर्मध्ये स्मृतिव्रतमन्त्रेणैव अयदेषु भस्म प्रक्षिपेत्, विष्णुपराध
इति खण्डे सूचितं, माह्वपत्याहवनीययोरेकतरा आ वाचिकमेतं भस्मना
शुभः पदं प्रतिपद्येदित्दं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य भियमभिपाद्यो अस्या-
मिति, उमसत्त्वैवावस्यैवानुवाच्या, अथोपसदिति खण्डे सूचितं, त्रय-

११८१ त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥

रूपानो अमीनहेदं विष्णुर्विचक्रम इति, आतिथ्यायां प्रधानविषय रक्षा-
नुवाक्या, अतिथ्येडास्तेतिखण्डे सूत्रितं, अयस्मानो अमीनहा इदं
विष्णुर्विचक्रम इति । तामेतां सूत्रे समदशीम्यमाह इदं विष्णुरिति ।
विष्णुस्त्रिविक्रमावतारघाटी इदं प्रतीयमानं सर्वं जगद्दिश्य विचक्रमे
विशेषेण पादक्रमस्य कृतवान्, चेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे,
सकीयं पादं प्रक्षिप्तवान्, अस्य विष्णोः पांसुरे घृणियुक्ते पादस्थाने समूहं,
इदं सर्वं जगद् सत्यगन्तर्भूतं । सेयम्यक् यास्तेनैवं व्याख्याता, विष्णु-
विश्वेतेर्वा अन्तेतेर्वा यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा गिधते पदं
चेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिव्येति प्राक्पूर्विकः, समारोह्यो विष्णु-
पदे गवश्चरसीयौर्गनाभः, समूहमस्य प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते,
अपिचोपमार्ये स्यात्, समूहमस्य पांसुर इव पदं न दृश्यत इति, पांसवः
यादे स्यन्त इति वापकाः शेरत इति वा मिशनीया भवन्तीति वेति ।
चेधा, रक्षाचेलेधा, त्रितोऽन्त उदात्तः । समूहं, नह प्रापये, निष्ठा
(पां १ । २ । १०२ ।) इति ह्यः, वचिस्त्रियजादीनां किति, (पां १ ।
१ । ११६ ।) इति सत्यसारथं, इत्यधत्तुत्तद्रूपदीर्घत्वानि, गतिरनन्तरः
(पां १ । २ । ४६ ।) इति जतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य, इदमोऽन्त्यादेशे-
ऽनुदात्तकृतीयादेशे (पां १ । ४ । ३२ ।) इत्यनुदात्तः, प्रत्ययस्तु
सप्तखरेण । पांसुरे, जमपांसुयाङ्गुल्येति वार्त्तिकेन मत्वर्थोपो रः
प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ १७ ॥

उपसदि वैश्वयामस्य प्रातःकाले याज्या, सायङ्कालेऽनुवाक्या त्रीणि
पदेनेषा, सूच्यते च, त्रीणि पदा विचक्रम इति, स्त्रियकादि कुप्यत
इति, तामेतामहादशीम्यमाह त्रीणि पदेति । अदाभ्यः केनायि हिं-
सितुमशक्तः, गोपाः सर्वस्य अग्रतो रक्षायाः, विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेष्वत
श्च तेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे, किं कुर्वन् धर्मोऽत्र अग्निहोत्रादीनि
धारयन् पोषयन् । पदा, सुपां सुनुन् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना
विभक्तोर्वादेशकस्य आभिधक्तावेन अनुदात्तत्वे प्राप्ते ऽनुदात्तनिवृत्ति-
खरेर्वादात्तत्वं । गोपाः, गोपामृतस्योत्पन्नोत्तं । अदाभ्यः, दमेः, अह-
योर्धत् (पां १ । १ । १२४ ।) इति घात्, जन्समासः, अथवापूर्व-

- ११६१ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।
 इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥
 १२०१ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
 दिवीव चक्षुराततं ॥

पदप्रकृतिस्वरत्नं । आरयन्, श्रयः पित्वादनुदात्तत्वं, प्रतुञ्ज नसाव-
 धातुस्वरत्नं विच एव स्वरः शिष्यते ॥ १८ ॥

इति श्रीविष्णोश्चमहा विष्णोः कर्माणि ॥ इति ऋत्विगादयोः, विष्णोः
 कर्माणि प्राकृतादीनि पश्यत, यतो यैः कर्माभिः व्रतान्यभिष्टोत्रादीनि
 पस्पशे, सर्वे यजमानः स्पृष्टवान्, विष्णोर्गुणशब्दभूतिश्रुतीत्यर्थः,
 तादृशो विष्णुर्दिन्द्रस्य युज्योऽनुकूलः सखा भवति । विष्णोर्दिन्द्रानुकूलं
 तद्व्याहृतमुत्त इत्यनुवाकौ अथ वै तर्हि विष्णुर्दिन्द्रादिना प्रपञ्चेन तैत्ति-
 रीया आमनन्ति । पस्पशे, स्पश नाधनस्पर्शनयोः, शिट्दिर्भावे, शर्पुर्भाः
 सूरयः (पां ७ । १ । ११ ।) इति प्रकारः शिष्यते, सखादौ शुष्यते,
 यदुत्तादित्वं (पां ८ । १ । ११ ।) इति यदुत्तयोमात्रनिघातः । युज्यः,
 युजोर्भाऊकत्वात् अथ, कित्वाङ्गुयाभावः, अथः पित्वादनुदात्तत्वं, धातु-
 स्वरः ॥ १९ ॥

विंशोश्चमहा तद्विष्णोरिति । सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः
 सन्तुष्टि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या
 सर्वदा पश्यन्ति, तत्र दृष्टान्तः, दिवीव, आकाशे यथा आततं सर्वतः
 प्रकृतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् । सदा, सर्वकालं
 किं वक्तव्यः (पां ५ । १ । १५ ।) इति दा प्रत्ययः, सर्वस्य सौऽन्यवरस्यां-
 दि (पां ५ । १ । १६ ।) इति सर्वशब्दस्य सभावाः, अथयेमाद्युदात्तत्वं ।
 दिवि, ऊर्ध्वदिग्गदादप्युच्चैः (पां ६ । १ । १०१ ।) इति विभक्ते-
 र्दत्तत्वं, इवेन विभक्त्यनोपः, पूर्वपदप्रकृतस्वरत्नं चेति तदेव शिष्यते ।
 चक्षुः, भविष्यस्यानिसन्तस्येति शिट्स्त्रजेमाद्युदात्तत्वं । आततं, तनोतेः
 कर्माणि ततः, यस्य विभावा (पां ७ । १ । १५ ।) इति इट्प्रतिषेधः,
 अनुदात्तोपदेशे (पां ६ । १ । १०१ ।) इत्यादिना ननोपः, कदुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्ने प्राप्ते, अतिरनन्तरः (पां ६ । १ । १६ ।) इति शतेश्वा-
 सत्वं ॥ २० ॥

१२११ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
विषोयार्थत्परमं पदं ॥ ७ ॥

त्रयोविंशच्छर्त्ता ॥

१११ तीव्राः सोमास आगत्याशीर्वजः सुता इमे ।
वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥

एकविंशीत्यधमाह तद्विप्रास इति । पूर्वोक्तं विषोयार्थत्परमं भव-
मस्ति, तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति । कीदृशा
विप्रासः, विपन्यवो विशेषेण सोतारः । जागृवांसः, शब्दार्थयोः प्रमाद-
राहित्येन जाग्रतृकाः । विप्रासः, आण्सेरसृक् (मां ७ । १ । ५० ।)
इत्यसृगागमः । विपन्यवः, सुत्यर्थस्य पनेर्वाङ्मकौट्यादिको यु प्रत्यय-
स्तत्र प्रत्ययस्तरः । जागृवांसः, जाग्र निमगच्छे, क्तिटः कसुः, ज्ञादिनि-
यमात् प्राप्तस्येटी, वक्षेज्जाङ्गतां (यो ७ । २ । ६७ ।) इति नियमाति-
रुक्तिः ॥ २९ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

शीघ्रा इति चतुर्विंशच्छर्त्ता, अजेयमनुक्रमशिका, सोमासमुर्वि-
श्रतिवांथ्येनैव वायव्यो मेधावत्तमस्तृतीयवैश्वदेवपौष्णाकृचाः, श्रिष्टा
आप्योक्त्याश्चर्द्धाभिव्यप्यन्तः पुर उशिक् पदानुष्टुप् तिष्ठन्त्यान्वा इति,
ऋषिस्त्वान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्तमानमेधातिथिः कायस ऋषिः, अप्स-
न्नादित्थेया पुर उशिक्, प्रथमाक्षरस्य द्वादशाक्षरेणाद्यत्वेत् पुर उशि-
जिति ऋक्षसङ्ख्यात् । अथु मे सोम इत्येवानुष्टुप्, इदमाप इत्याद्यालि-
ङ्गानुष्टुभः, श्रिष्टा एकौमविंशतिसङ्ख्याका ऋषो गायन्त्यः, आदौ गायन्-
मिति परिभाषितत्वात् । आद्या वायुदेवताका, ततो द्वे ऋषाविज्ज-
वायुदेवताके, तत एकसृचो मित्रावरुणदेवताका, तत उत्तरतृचस्य
मबहुवविंशत्येव देवता, तत एकसृचो वैश्वदेवः, तदनन्तरभावी-
पौष्णः, श्रिष्टा ऋषो वज्रदेवताकाः, पयस्त्रानम इत्यर्द्धयुक्ता सम्प्राप्त
इत्येषा तमिदेवताका, सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगम्यन्त्यः । अभिव-
वक्ष्यन्त्यस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगच्छन् वायव्यदक्षस्य तीव्राः सोमास
इत्येषा तृतीया, द्वितीयस्य चतुर्विंशेऽहनि सख्ये सृजितं, शीघ्राः सोमास

१ २ १ उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥

आमचीत्येवेति । एषामहोऽपि द्वितीयेऽहनि प्रथमं दद्या, तामेतां सुखे
प्रथमाभ्यवमाह तीत्राः सोमास इति । हे वायो, इमे सोमास शेन्द्रवा-
यवयवादिभ्यः सोमाः सुता अभिषुतास्ते च तीत्राः प्रभूतत्वात्तर्प-
यितुं समर्थाः । आशीर्वन्त आशीर्युक्ताः । अतस्त्वमागहि अस्मिन्
कर्मण्यग्रामम्, प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रत्यानीतान्ताम् सोमान् पिब । तीत्राः,
तिज निशाने, औषादिको रज्ज्वलयः, दीर्घत्वं, जकारस्य वकारः ।
सोमासः, अर्त्तिसुखित्वादिवान् भग्नप्रलय औषादिकः निषादा-
द्युदासः, आप्नसोरसम् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यस्य नाम्नः ।
गहि, मरुद्भिर्दध आमचीत्येवेति । आशीर्वन्तः, अश्व पाके, अय-
स्यधेयामान्पुत्रान्दृष्टिभ्युपेतित्याजस्याताः अतमाशीराशीर्त्तः (पां
६ । १ । २६ ।) इति सूत्रे आहपूर्वस्य किमिदं शीरादेशो निपातितः,
कदम्बस्यापि अयस्यस्य सव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्त्तरि किय-
न् विवक्ष्यते, आशीरेषामश्वीत्वाशीर्वन्तः, कृन्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।)
इति मतुपो वत् । वायो, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । प्रस्थितान्, प्रादि-
समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिकारं बाधित्वा अतर्वेनात्ययपूर्वपदप्रकृति-
कारत्वं ॥ १ ॥

पूर्वोक्ताश्च प्रश्ने उभा देवा दिविस्पृशेति हे, शेन्द्रवायवहवस्य प्रथमा
द्वितीये, तथा च द्वितीयस्येति सुखे सूचितं, उभा देवा दिविस्पृशेति
हे इति, तयोः प्रथमां सुखे द्वितीयाभ्यवमाह उभा देवेति । दिवि-
स्पृशा, युक्तोक्तवर्त्तिनौ उभा देवा उभौ देवादिन्द्रवायू हवामहे आह-
वामः, निमर्षे अस्य सोमस्य पीतये, असक्त्याख्यातं । उभा, देवा,
सुपां सुनुक् (पां ७ । १ । ५६ ।) इत्याकारः । दिविस्पृशा, ह्युभ्यां
केदपसङ्गानमिति वार्त्तिकेन कप्तव्या अनुक्, कृदुत्तरपदप्रकृतिकारत्वं ।
इन्द्रवायू, इन्द्रश्च वायुश्चेति दृष्टः, उभयवच वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्या-
ज्यो निषेधः, देवतादन्वे च (पां ६ । १ । २६ ।) इति प्राप्तस्थोभव-
यदप्रकृतिकारत्वस्य, नोकारपदेनुदात्तादौ (पां ६ । १ । २०९ ।) इत्यादिना
निषेधात् समासान्तोदात्तत्वमेव सिध्यते । हवामहे, जेन् स्यूज्यां
हवन् च, वज्रत्वं इन्द्रसीति सम्प्रसारणं, सम्प्रसारणाच्च (पां ६ । १ । १०८ ।)

१३१ इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त उतये ।

सहस्राक्षा धियस्पती ॥

१४१ मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये ।

जज्ञाना पूतदक्षसा ॥

इति परपूर्वत्वं, षष्, गुणावादेशौ, षष्पः पितृवाद्युदात्तत्वं, तिङ्शब्द-
नकार्वर्धानुकसरेण यदस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते, तिङ्प्रतिङ् (पां ८। १।
२८।) इत्याद्युमिको निघातः । अस्थ, ऊडिदं (पां ६। १। १५९।)
इत्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं, पीतये, या पाने, आगापापचोभावे
(पां ३। ३। ६५।) इति भावे क्तिन्, घुमास्यागापाज्जातिसां जनि
(पां ६। ०। ६६।) इतीत्वं, अत्ययेनामोदात्तत्वं ॥ २ ॥

तृतीयाम्बुमाह इन्द्रवायू इति । विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना
ऊतये रक्षन्तर्धे इन्द्रवायू भवन्त आकलयन्ति । कीदृशाविन्द्रवायू,
मनोजुवामन इव वेगयुक्तौ । सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ । यद्यपीन्द्र एव
सहस्राक्षस्तथापि कृत्विन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती,
कर्म्मणो बुद्धेर्वा धातुकौ । मनोजुवा, जवतिर्गतिकर्म्मा, मनोवज्जुवन्त-
इति मनोजुवा, मन इव वेगयुक्तौ, हादुत्तरप्रदप्रकृतिसदत्वं, सुपां सुबुक्
(पां ७। १। १६।) इत्याकारः । विप्रा, षोढादिको दन्प्रत्ययान्त
आद्युदात्तः । ऊतये, ऊति यूति जूति साति हेति कौर्त्तयन् (पां ३।
३। ६७।) इति क्तिन्प्रदात्तत्वं । सहस्राक्षा, सहस्रमष्टौत्रि यथोक्तौ,
वज्रमोक्षौ सक्थ्यर्क्षौः स्त्राङ्गात् षष् (पां ५। ०। ११९।) इति षष्,
समासान्तः, वज्रमोक्षसरे प्राप्ते, यधः समासान्तप्रत्ययस्य सतिशिष्ट-
त्वात्, चित् (पां ६। १। १६९।) इत्यमोदात्तत्वं । धियः, सावेकाक्षः
(पां ६। १। १६८।) इति ऊस उदात्तत्वं, यथाः पतिमुक्त्वा (पां ८।
३। ५३।) इति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः, पतीत्याद्यु-
दात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशेति प्रातः सवने मैत्रावरुणस्यो मित्रं वयं हवामहे इति
ऋक् । यजुस्सोमिया, चतुर्विंश इति छन्दो सूचितं, आनो मित्रावरुणा
मित्रं वयं हवामहे इति । अभिवचयडहे प्रातः सवने मैत्रावरुण-
स्त्वायं ऋक् आवापार्थः । अभिवचयडाहानीति छन्दो सूचितं, प्रति-

१५१ ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती ।

ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ८ ॥

श्रितानावाधानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामह इत्येषा प्रातः सवने प्रक्षितयाज्या, प्रजापत्या प्राज्ञायाश्चो-
त्पन्नस्य इदमे सौम्यं मित्रं वयं हवामह इति सूत्रितं, तामेतां
सुक्ते अतुर्थीत्यत्रमाह मित्रं वयमिति । वयमनुष्ठातारः सोमपीतये
सोमपानार्थं मित्रं वरुणसोभावाङ्गयामः । ऋद्धिप्रदुभौ, जज्ञाना
कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ । पूतदक्षसा सुद्धवन्तौ । वरुणं, यज् वरुणे, छह-
ह्वारिभ्य उजग्रितौणादिक उजग्रप्रत्ययः, निस्त्रादाद्युदात्तः । सोम-
पीतये, दासीभारादितात् पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । जज्ञाना, जनी-
प्रादुर्भावे, हन्वसि लिट्, तस्य, लिटः कानञ्जा (पां ३ । २ । १०६ ।)
इति कानञ्जादेशः, जमहन जन सन घर्ता (पां ६ । ४ । ६८ ।) हल्-
पञ्चलोपकृत्य, अञः परस्मिन्पूर्वविधौ (पां १ । २ । ५७ ।) इति
स्यागिवद्भावाज्जनशब्दस्य दिव्यघञं, लोःसुनासुः (पां ८ । ४ । ४० ।)
इति नकारस्य जकारः, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यसौदात्तत्वं,
पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा, यूज् प्रवने, निष्ठा (पां ३ । २ । १०२ ।)
इति क्तः, श्रुकः किति (पां ७ । २ । ११ ।) इतीट्प्रतिषेधा, पूतं
दक्षो यथोक्तौ, वज्रपीथौ प्रकृता पूर्वपदं (पां ६ । २ । १ ।) इति
पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं ॥ ३ ॥

प्रज्जनीत्यत्रमाह ऋतेन याविति । यौ मित्रावरुणौ ऋतेन सत्त्व-
वचनेन यजमानानुग्रहकारिणौ, ऋतावधौ ऋतमवश्यम्भावितया
कर्मकर्मणं तस्य वर्ज्यौ, ऋतस्य सत्त्वस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रजा-
पत्यस्य पती पालकौ, श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोरदितिमुक्तत्वेन श्रुतत्वात्,
वाद्वादिथोष्यन्तर्भूतत्वेन ज्योतिः पालकत्वं युक्तं, श्रुत्यन्तरे चाद्यौ
मुक्तासौ अदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमाज्ञातं । ता मित्रा-
वरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ ऊवे अरुवामि । ऋतावधौ, दधु वज्रौ,
क्षिप् च (पां १ । २ । ७६ ।) इति क्षिप्, अन्वेषामपि दृश्यते (पां ६ ।
१ । ११७ ।) इति दीर्घः, छदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । ज्योतिषः, श्रुत-
दीप्तौ, श्रुतेरितिन् आदेशश्च ज इति इतिन्प्रत्यय औणादिकः, निस्त्रादा-
द्युदात्तः, यथाः यतिपुत्त (पां ८ । १ । ३३ ।) इति संज्ञितार्था विश-

१६। वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः । करतां नः सुराधसः ॥

जनीयस्य सत्त्वं । मित्रावरुणा, देवतादन्ते च (पां ६।१।१६।)
इति पूर्वपदस्यानङ्गादेशः, देवतादन्ते च (पां ६।१।१७।) इत्युभ-
यपदप्रकृतिसरत्त्वं, सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णा (पां ७।१।१६।) इति
पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः । ऊवे, ज्ञेय आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने,
सम्भसारणे, परपूर्वत्वे च कृते, वज्रकं कन्दसीति शपो लुक्, टेदेत्वं, गुणे-
प्राप्ते, क्लृप्ति च (पां १।१।५।) इति निमित्थान्ते, उवङादेशः,
तिङ् तिङ् (पां ८।१।२८।) इति निघातः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य
द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

अष्टीन्वचमाह वरुणः प्रावितेति । अयं वरुणोऽस्मान् प्राविता
भुवत्, प्रकर्षेण रक्षको भवतु, मित्रश्च विश्वाभिरूतिभिः सर्वाभीर-
व्यभिः प्राविता भुवत्, तावुभावपि नोऽस्मान् सुराधसः प्रभूतधन-
युक्ताम् करतां कुरतां । अविता, इच्छित्वादान्तादासत्वं, प्रादिसमासे
कदुत्तरपदप्रकृतिसरत्त्वेन तदेव शिष्यते । भुवत्, भू सत्तायां, केट-
क्षिप्, केटोऽडाटौ (पां १।४।६४।) इत्यडात्मः, इत्यलोपः
परस्मैपदेषु (पां १।४।६७।) इति इकारलोपः, वज्रकं कन्दसीति
शपो लुक्, गुणे प्राप्ते, भूसुबोक्ति (पां ७।१।२८।) इति प्रतिषेधः
उवङादेशः, तिङ् तिङ् इति निघातः । विश्वाभिः, अमुनुवीत्यादिना
वज्रतो विश्वशब्द आद्युदात्तः, टापसुपोरनुदात्तात्तात्तदेव शिष्यते ।
ऊतिभिः, ऊति यूति जूति साति हेति कीर्तयन्तेति क्लृप्नुदात्तः । करतां,
हुक्लृक् करणे, भौवादिकः, केटक्षस्, तसस्तां, कर्त्तारि भूप, गुणोरपरत्वं,
अयः पिप्वादननुदात्तत्वं, तिङ्श्च कसार्बन्धः तुकसरेण श्रातुसरः शिष्यते ।
सुराधसः, राध साध संसिद्धौ, राधेत्यनेनेति राधो धनं, शोभनं राधो
येषां तं, वज्रवीरौ प्रकृता पूर्वपदं (पां ६।१।१।) इति पूर्वपद-
प्रकृतिसरत्त्वे प्राप्ते, नञ्सुभ्यो (पां ६।१।१७९।) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं प्राप्तं, सोमं वसी अचो नो वसी (पां ६।१।११०।) इत्युत्तर-
पदान्तत्वेन बाध्यते ॥ ६ ॥

१ ७ १ मरुत्वन् हवामह इन्द्रमा सोमपोतये ।

सजूर्गणेन तृप्पतु ॥

१ ८ १ इन्द्रज्येष्ठा मरुतणा देवासः पूषरातयः ।

विश्वे मम श्रुता हवं ॥

सप्तमीत्यवमाह मरुत्वन्मिति, मरुत्वन्तं मरुद्भिर्वृत्तमिजं, सोम-
पोतये सोमपागार्थं आहवामहे आहवामः, स चैत्रो ग्रहेण मरुद्भ्येण
सजुः सज्ज हवामतु हतो भवतु । मरुत्वन्तं, मरुतोऽस्य स कीर्ति मरुत्वान्,
ममः (पां ८ । २ । १० ।) इति मतुषो वत्तं, तसौ मत्वर्थं (पां १ । ७ ।
१६ ।) इति असञ्जया बाधितत्वाज्जलाभावः, मतुप्सुषौ पिप्त्वादनु-
दात्तौ । ननु ऋक्सनुद्भ्यां मतुप् (पां ६ । १ । १७६ ।) इति मतुप
उदात्तत्वेन भवितव्यं, सरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति तत्कारस्था-
विद्यमानवत्त्वेन ऋक्षात् परत्वात् ऋक्सनुद्भ्यामित्यत्र नुद्वयव्यसाम-
र्थादविद्यमानपरिभाषा नाश्रियत इति उक्तावृत्तं, अतो मरुत्त्वस्य
स्वर एव शिष्यते । सजुः, जुषी प्रीतिसेवनयोः, सम्भवादिवृत्तयः क्षिपः,
समाना प्रीतिवस्थेति वज्रव्रीहिः, समानस्य हृन्दसि (पां ६ । १ । ८७ ।)
इति सभायः, ससजुषेयः (पां ८ । १२ । ६६ ।) इति वत्तं, रोः, उय-
धायाच्च (पां ८ । २ । ७८ ।) इत्युपधादीर्घः, वज्रव्रीहिसरे प्राप्ते
त्रिचक्रादीनां हृन्दसीत्युत्तरपदान्तीदात्तं । हवामतु, हप हव्य हतौ, तुदा-
दिभ्यः हः, होमुषादीनां (पां ७ । १ । ५६ ।) इति गुमागमः ॥ ७ ॥

अष्टमीत्यवमाह इन्द्र ज्येष्ठा इति । हे देवासः, इन्द्रमरुतयाः, विश्वे
सर्वे यूयं, मम हवमाज्ञागं श्रुतं श्रुत । कीदृशाः इन्द्रज्येष्ठाः, इन्द्रो
ज्येष्ठो मुखो येषु तथाविधा मरुद्भ्या मरुत्वमूहक्याः । पूषरातयः
यूषास्थो देवो रातिदीवा येवानिन्द्रमरुतां ते पूषरातयः । इन्द्रज्येष्ठा,
आत्मन्विताद्युदात्तत्वं, यादादित्वादनिघातः । मरुद्भ्याः, विभाषितं
किरीटवचनं वज्रवचनं (पां ८ । १ । ७३ ।) इति पूर्वस्याविद्यमान-
वक्तव्यनिघातः । देवासः, पूषरातयः, पूर्ववत् । श्रुता, श्रु अवबो,
योऽप्यथमपुनर्वज्रवचनं, तस्यस्यमिधो ताम् तम् तामः (पां ६ । ७ ।
१०१ ।) इति तादेहः, अत्ययेन शप्, वज्रत्वं हृन्दसि (पां २ । ३ ।
७१ ।) इति जपो जुज् । सार्वधातुकार्जधातुकयोः (पां ७ । १ । ८३ ।)

१ ६ १ हत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा १

मा नो दुःशंस ईशत ॥

१ १० १ विश्वान्देवान्हवामहे भरुतः सोमपीतये १

उया हि पृथ्निमातरः ॥ ६ ॥

इति गुणे प्राप्ते, कृत्तित्ति (पां १ । १ । ५ ।) इति प्रतिषेधः । सुषो-
ऽतस्तिकः (पां ६ । १ । १२५ ।) इति दीर्घः । हवँ, ह्वेन् स्याद्वायां हव्दे च,
भावेऽनुवसर्गस्य (पां ३ । १ । ७५ ।) इत्यप्, सप्तसारसं, परपूर्वत्वं,
गुणावादेशौ, पिप्वादनृदात्तत्वं, धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ८ ॥

नवमीन्द्रमहा हत वृत्रमिति । हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता
महद्गुणाः, सहसा नक्तवता युजा योग्येनेत्येक वृत्रं वृत्तं हत नाश-
यत, दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्ता वृत्रो नोऽस्मान् प्रति
मा ईशत समर्थो माभूत् । हत, हन हिंसागत्योः, कोट्, तस्यस्य-
मिपां (पां १ । ० । १०१ ।) इत्यादिना तादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः
श्रयः (पां १ । ० । ७२ ।) इति श्रयो जुक् । अनुदासीपदेशे (पां ६ ।
३ । १७ ।) इत्यादिनानुमासिक न लोपः । सुदानवः, दुदान् दाने, दा भा-
भ्यो नु रिषीष्वादिभ्यो नुः प्रत्ययः, प्रादिसमासे आमन्त्रित निघातः ।
युजा, युजिद् योगे, षट्त्विग्दष्टक्कमिदगृष्णिगश्चयुजिबुधाश्च (पां १ ।
१ । ५६ ।) इति क्तिन्प्रत्ययः । सामेकाचस्तृतीयादिर् (पां ६ । १ । १६८ ।)
इत्यादिना षट्ठीवैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः ईशदुःसमुक्तश्चाकृशा-
र्थेषु खङ् (पां ३ । ३ । १२६ ।) इति खङ् प्रत्ययः । जिति (पां
६ । १ । १६३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्यादात्तत्वं । ईशत, ईश ऐश्वर्ये,
माहि बुद्धि (पां ३ । ३ । १७५ ।) इति बुद्धि प्राप्ते, हन्वसि नुस्नङ् क्तिट्
(पां १ । ० । ६ ।) इति षत्ववेन खङ्, त आदेशः । वज्रजं हन्वसि
(पां १ । ० । ७२ ।) इति श्रयो जुगभावः । नमास्यामे (पां ६ । ० ।
७३ ।) इत्यङाममाभावः, तिङ्कृतिकः (पां ८ । १ । १८ ।) इति
निघातः ॥ ९ ॥

इन्द्रमीन्द्रमहा विश्वान्देवानिति । नवतो महत्सम्पत्तिकान्, विश्वान्
सर्वान् देवान्, सोमपीतयं सोमपानार्थं, हवामहे आह्वयामः । ते
नवतः पृथ्निमातरः, पृथ्वीनां विध्वज्यं दुष्टाणां भूमेः पुत्राः, हिः प्रसि-

११११ जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया ॥

यच्छुभं याथ ना नरः ॥

११२१ हस्काराद्बिद्युतस्पर्यतो जाता अवन्तु नः ॥

मरुतो मूलयन्तु नः ॥

अर्थः, सा च प्रसिद्धिः उया इति, एतेः युक्ता इति मन्त्रान्तरादवग-
न्तव्या, एतन्निर्माता येषाम्ने एतन्निर्मातरः । एतन्निश्चन्दो एतन्निः
दावाद्युदात्ता निपातितः । वज्रवीचौ पूर्वपदप्रकृतिसवरत्वं ॥ १० ॥
इति प्रथमस्य द्वितीये नवमेः वर्गः ॥ ८ ॥

एकादशीस्थमाह जयतामिवेति । मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो
धृष्णुया चास्ययुक्तः सन्नेति शब्दति, केषामिव, जयतां विजययुक्तानां
मृदाणां भटानामिव । हे नरः मैतरो मरुतः, यूयं यद्यदा शुभं
शोभनं देवयजनं, ना याथ न प्राप्तुम, तदा त्वदीयः शब्दो शब्दतीति
पूर्वशब्दयः । तन्यतुः, तनु विस्तारे, अतन्मङ्गीत्यादिना यदुक्तं प्रत्यय
कौश्यादिकाः, प्रत्ययस्वरः । धृष्णुया, निष्ठया प्रागल्भ्ये, नसि अर्थि धृषि
क्षिपे क्तु (पां ३ । २ । १४० ।) इति क्तु प्रत्ययः, सुपां सुक्तुपूर्व (पां
० । १ । ५६ ।) इत्यादिना सोर्जाजदेशः, चित्वादन्तोदात्तः याथ, तत्त-
नतनयनाम् (पां ० । १ । ४५ ।) इति यनादेशः, यश्चन्दयोगाद्विचा-
ताभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीस्थमाह हस्कारादिति । हस्काराद्बिद्युतस्पर्यतो विज्ञेयेन
रीप्यमाणात्, अतोऽन्तरिक्षात् परि जाताः सर्वे उत्पन्ना मरुतो नोऽ-
स्मान् अवन्तु रक्षन्तु, तथाविधा मरुतः नोऽस्मान्मुक्तयन्तु सुखयन्तु ।
हस्कारात्, हसे वसने, अथ तु प्रकाशमात्रे वर्तते । अस्मात्सम्यदादि-
अक्षयः क्षिप्, तस्मिन्नुपपदे, दुक्तुम् करण इत्यस्मात्, कर्मण्यक्तु
(पां ३ । २ । १ ।) इत्यक्षप्रत्ययः, सत्युक्ते तुल्यार्थे (पां ३ । २ । २ ।)
इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिसवरत्वं प्राप्ते, मतिकारकोपपदात् (पां ३ । २ ।
१३६ ।) इत्यादिना क्तुत्तरपदप्रकृतिसवरत्वं, अतः क्तु कर्मि क्तं
(पां ० । ३ । ४६ ।) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्त्वं ॥ १२ ॥

- ११३१ आ पूषन् चित्रवर्हिषमाशुणे धरुणं दिवः ।
 आज्ञा नष्टं यथा पशुं ॥
 ११४१ पूषा राजानमाशुणिरपगूल्हं गुहा हितं ।
 अविन्दच्चित्रवर्हिषं ॥
 ११५१ उतो स मल्लमिन्दुभिः घञुतां अनुसेषिधत् ।
 गोभिर्यवं न चकृषत् ॥ १० ॥

अश्वदशीमृचमाह आ पूषन्निति । हे पूषन्, चित्रवर्हिषं विचित्रे-
 वर्हिर्भिर्युक्तं, धरुणं चागस्त्य धारुणं सोमं, दिव आ, शुक्लोदाहादे-
 ति शेषः । अत्र पूषा विशेष्यते, आशुणे आगतदीप्तिमुक्त, तत्र दृष्टान्तः,
 हे आज मनश्शील, यथा सोमे नष्टं पशुं सहादृष्टादायन्तीष्व-
 दाहयति तदत् । आ शृणो. घञ् अस्व दीप्तोरित्यस्मात्, घञि घञि पाणि-
 पूर्यभृष्टिरित्यादिना शौकादिको निप्रत्ययो निपातितः, अत्रात्रायेति
 वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन ज्ञत्वं, प्रादिसमासः, आमन्त्रिताशुदात्तत्वं । धवर्चं,
 घञ् धारणे, अस्मादस्यन्ताद्धातोः अत्रेयिंलुक्चेति चकाराहुधातोदप्यु-
 ननप्रत्ययः, अत्रेयेन निष्कराभावे प्रत्ययस्वरः । दिवः, ऊर्ध्वं (पां
 ६ । १ । १०१ ।) इत्यादिना विभक्ते ददात्तत्वं । आज, अत्र मति-
 क्षेपणयोः ॥ १३ ॥

अश्वदशीमृचमाह पूषा राजानमिति । आशुणिः पूषा, राजानं
 सोममविन्दत् अजभत् । कीदृशं राजानं, अपगूल्हं, अयगूल्मत्यन्तमूढं ।
 तत्र हेतुः, गुहाहितं गुहासदृशे दुर्गे शुष्माके स्थितं । तथा चित्रवर्हिषं ।
 अपगूल्हं, गुह सम्पदमे, निष्ठा (पां १ । १ । १०२१) इति कर्मोच्चि त्तः,
 हो ङः (पां ८ । १ । ११ ।) इति ह्रस्व ङत्वं । भवस्यैर्घोऽधः (पां ८ ।
 २ । ४० ।) इति तस्य धकारः, सुत्वङ्कोपदीर्घाः, समासे, मतिरनन्तरः
 (पां ६ । ० । ४६ ।) इति गतेः प्रकृतिसवरत्वं । गुहा, सुधां सुलुक् (पां ७ ।
 १ । १६ ।) इत्यादिना सप्तम्या लुक् । हितं, निष्ठायां दधातेर्हिदा-
 देशः ॥ १४ ॥

अश्वदशीमृचमाह उतो स मल्लमिन्दुभिरिति । उतो अपि च, स पूषा,
 मल्लं अजमावाह, इन्दुभिर्वागहेतुभिः सोमैर्युक्ताम् वट् वसन्मादीकृतम्

११६। अन्वयो यन्त्यध्वभिजीमयो अध्वरीयतां । पृञ्चतीर्मधुना पयः ॥

सेविष्यत्, अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन् वसंत इति शेषः । अथ दृष्टान्तः, गोभि-
र्मलीवैर्यवं न चर्क्षयत्, न शब्द उपमार्थः, यथा यवमुद्दिष्ट भूमिं
प्रतिवत्सवं पुनः पुनः क्लमति तद्वत् । मत्तं, ऊयि च (पां ६।१।२१२।)
इत्याद्युदात्तत्वं । इन्दुभिः, उन्दी क्लेदने, उन्देरिषादेरित्यौषादिक उः
प्रत्ययः, उकारस्त्रोकारादेशश्च, निदित्वमुक्त्सेराद्युदात्तत्वं । युक्तान्, दीर्घा-
दटिसमानपादे (पां ८।१।६।) इति संज्ञितायां नकारस्य इत्वं,
आतोऽटिनिवत् (पां ८।१।१।) इति सानुनासिक आकारः । सेविष्यत्,
विष्य गत्यां, धातोर्देकाक्षः (पां १।१।२२।) इति यङ्, यङोऽचिच (पां
२।१।७७।) इति तस्य लृक्, प्रत्ययलक्षणेन, सन्त्यङोः (पां ६।१।६।)
इति द्विर्भाषो हलादिशेषः, गुञो यङ्लुकोः (पां ७।१।८२।) इत्यभ्या-
सस्य लृक्, इत्यङोः (पां ८।१।४२।) इति यत्वं, समादित्वाङ्मातुस-
कथायां, कटः कट, चर्क्षयिष्यत्, चर्क्षोत्तं परस्मैपदमदादिवचेति षच्चा-
न्वयो लृक्, नाभ्यस्तान्त्वतुः (पां ७।१।७८।) इति नमप्रतिषेधः, प्रत्ययस्य दे
प्राप्ते, अथ्यस्तानामादिः (पां ६।१।१८६।) इत्याद्युदात्तत्वं, गोभिः,
सादेकाचक्षुतीयादिः (पां ६।१।१६८।) इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते,
न गोश्चनसाववर्जं (पां ६।१।१८२।) इत्यादिना प्रतिषेधः । चर्क्षयन्,
क्वचिन्नखने, यङ्लुकि, द्विर्भावहलादिशेषोऽदत्तचर्क्षानि, दमिषौ-
च लुकि (पां ७।१।६१।) इत्यभ्यासस्य समागमः, तस्माद्यङ्लुङ-
मास्तटन्तिप्, इत्यथ लोपः परस्मैपदेषु (पां १।१।६७।) इतीकाह-
लोपः, ओटोऽडाटो (पां १।१।६७।) इत्यङागमः, अदिप्रभृतिभ्यः
प्रपः (पां २।१।६९।) इति प्रयो लृक्, लङ्प्रथममुखे प्राप्ते, नाभ्यस्त-
स्याच्चिपिति (पां ७।१।८७।) इत्यादिना निषेधः, तिङ्मुक्तिङः (पां
८।१।२८।) इति निघातः ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दृष्टान्ते
वर्गः ॥ १० ॥

अथोत्तरीयैकधनासूयनीतासु अथमनुगच्छन्त्य इति हे अनुभूयात्,
इतीमया अयोदेवीरित्वनयैकधनासु विविधानं प्रविष्टासु अथमनुप्र-
विष्टत्, तथैव सूचितं, अन्वयो यन्त्यध्वभिरिति तिस्र उक्तमयानुप्रपद्यत
इति, अस्मिन्मुखे प्रथमां सूक्ते धाहन्नीमृचमाह अन्वयो यन्तीति ।

११७१ अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्यन्त्वध्वरं ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकं अन्वयो माहस्यानीया आपः, तथाच कौवीरनिप्राप्तये समाम्नायते अन्वयो यन्मध्यमिदित्वापो वा अन्वय इति. ता आपः, अध्वभिर्देवयजनमार्गैर्यन्ति अच्छन्ति । कीदृश आपः, जामयो हितकारिण्ये बन्धवः । तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृथ्वीर्गवादिषु योजयन्त्यः । अन्वयः, रवि जमि अग्नि शब्दे, रत-स्मादचरित्वीगादिक इ प्रत्ययप्रकरणे ऽन्वयशब्दा बाहुलकादिप्रत्ययान्तः, प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः, अर्धेध्वेति बौवादिनाः क्षनिष्, दकारस्य धका-रश्च, पिप्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते धातुस्वरः । जामयः, यमु इमु जमु अदने, बाहुलकादिः प्रत्ययः । अध्वरीयतां, अध्वरशब्दात्, सुप्र ज्ञातवः आसू (पां १।१।८।) इति आसू, अचि च (पां ७।४।११।) इति इत्वं, अपम्लादीनामिति वक्तव्यमिति वचनात्, न ह्यन्त्यधुनस्य (पां ७।४।१५।) इति इत्वनिवेधाभावः, सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति परिभाषया, कव्यध्वरपृतनस्य (पां ७।४।१६।) इत्यकारो-योर्ऽपि न भवति, आसूप्रत्ययान्तधातोर्लटः शठ, शप्ः पिप्वादनुदात्तत्वं, शतुश्च लसार्धधातुस्वरदेशतयोः क्का सच्चैकादेशः, एकादेश उदात्तेनो-दात्तः (पां ८।१।५।) इत्यनोदात्तत्वं सति, शतुरनुमोनयजादी (पां ६।१।१७१।) इति षष्ठा उदात्तत्वं । पृथ्वीः, पृथ्वी सम्पर्क, णटः शठ, रुदादिभ्यः ञम्, अक्षरस्त्रोपः (पां ६।१।१११।) इत्यका-रजोयः, अन्वसारपरसवर्जौ, उगितश्च (पां ७।१।६।) इति ङीप्, वा ह्यन्त्यसि (पां ६।१।१०६।) इति पूर्वसवर्गदोषत्वं, शतुरनुमो-नयजादौ (पां ६।१।१७१। इति ङीप् उदात्तत्वं ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टयमाह अमूर्यो इति । वा अमूरापः सूर्ये उप समीपेनाव-स्थिताः, आपा सूर्ये समान्विता इति अन्त्यन्तरात्, वा अथवा सूर्यो याभिरङ्गिः सह वर्तते, पूर्वत्रापो प्राधान्ये, उत्तरत्र तु सूर्यस्येति विशेषः, तास्मादृश आपो, नो ऽस्मदीयमध्वरं यामं हिन्यन्तु प्रीवयन्तु । याभिः, सावेकाचः (पां ६।१।६८।) इत्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य, न गोचम् सावयम् (पां ६।१।१८१।) इत्यादिना प्रविशेधः । जेवा-नुमन्निषा स्यात् ॥ १७ ॥

- ११८१ अपो देवीरूपद्वये यत्र गावः पिबन्ति नः ।
 सिन्धुभ्यः कर्त्तव्यं हविः ॥
- ११९१ अप्सवन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये ।
 देवा भवन्त वाजिनः ॥
- १२०॥ अप्सु मे सोमो अब्रवीदक्षर्विश्रानि भेषजा ।
 अग्निञ्च विश्वशम्भुवमापञ्च विश्वभेषजीः ॥ ११ ॥

अष्टादशीत्येवमाह अपो देवीरिति । नोऽस्मादीनां मावो, सप्त
 शास्त्रेषु पिबन्ति घानं कुर्वन्ति, ता अपो देवीरुपद्वये आह्वयामि,
 सिन्धुभ्यः स्पन्दनशीलाभ्योऽङ्गो देवताभ्यो हविः कर्त्तव्यं अस्माभिः कर्त्तव्यं ।
 अयः, ऊडिदं (पां ६ । १ । १०१ ।) इत्यादिना अस्म उदात्तत्वं ।
 पिबन्ति, पा पाने, यत्र आशास्य आ दाञ् (पां ७ । १ । ४८ ।) इत्यादिना
 पिबादेशः, शंपः पिब्यादनुदात्तत्वं, तिङ्शब्द असार्वधातुस्यदेखाद्यु-
 दात्तत्वं, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । १० ।) इत्यादिना निघाता-
 भावः । कर्त्तव्यं, दुष्टञ् कर्त्तव्ये, कर्त्तव्येतिवैक्येनैक्यत्वान्नः (पां १ । १ । १० ।)
 इति कर्मणि त्वन् प्रत्ययः, गुणः, निष्कर्तव्येष्टाद्युदात्तत्वं ॥ १८ ॥

स्वोक्तविंशोऽष्टमाह अप्सवन्तरमिति । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्येऽमृतं
 पीबुधं कर्त्तते, तस्याधिकारत्वात्, अमृतं वा आपः इति श्रुत्यन्तरात्,
 तथैवाप्सु भेषजमौषधं कर्त्तते, क्षुभोगनिवर्त्तकस्याऽस्याप्युक्तत्वात्, उत
 अपि च, तादृशं नामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं, हे देवा अस्मिन्ना-
 दयो ब्राह्मणाः, एते वै देवाः प्रशस्तं यद्वाच्यम् इति श्रुत्यन्तरात्, वाजिनो
 वेदवन्तो भवन्त, शीघ्रं क्षुत्तं कुरुतेत्यर्थः । अप्सु, ऊडिदं (पां ६ । १ ।
 १०१ ।) इत्यादिना सप्तम्वा उदात्तत्वं, संहितायां, उदात्तस्वरितयो-
 र्यङः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८ । २ । १० ।) इति स्वरितत्वं । अमृतं,
 जलो अस्मदस्मिन्नमृताः (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 प्रशस्तये, तादौ च भिति (पां ६ । १ । ४० ।) इत्यादिना अतोः प्रशस्ति-
 स्वरत्वं । भवन्त, आत्मन्तिर्त्तं सर्वमविद्यमानवत् (पां ८ । १ । ७१ ।)
 इति पूर्वस्यामन्तिस्तस्याविद्यमानवत्त्वेन पारादितादनिघातः ॥ १९ ॥

कादौरेष्टावुत्तमाप्यभासस्याप्यु म इत्येवानुवाक्या, गर्धकानेकिः कादी-

॥ २१ ॥ आपः पृणीत भेषजं चरुयं तन्वे ३ मम १

उयोक् सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

एति खल्वेष्टमे सधित्व चक्षु मे सोमोऽग्नवीरिति हवितं, तामेतां सत्ते
विंशोऽष्टमाह आपु म इति । आपु वक्ष्ये अन्तर्मध्ये विद्यानि भेषजा
सर्वाणि येषधानि सन्तीति, मे मद्यां मन्वदर्शने मुनये सोमो देवो-
ऽग्नवीत्, तथा विश्वप्रभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरभेतप्रामकं धार्मि
चापु वर्त्तमानं सोमोऽग्नवीत्, तथा च तैत्तिरियाः, अग्ने खयोऽप्यावांस
इत्यनुवाजो सोऽपः प्राविप्रदित्यग्नेरपु प्रवेशनमानन्ति, कतागुल्लष्ट्य-
मृणादीनामौषधानां रुद्धिजन्मत्वेन जलवर्त्तित्वं प्रसिद्धं, विश्वभेषजी-
विंशानि भेषजानि यासुं तथाविधा आपोऽग्नवीत् । भेषजा, सुयां सुशुक्
(पां ७।१।३६।) इत्यादिना आकारः । विश्वप्रभुवं, भवतेरन्तर्भाव-
तत्त्वार्थात् क्षिप्र, अक्षयेन पूर्वमदप्रकृतिस्वरत्नं, यदा, विश्वे सर्वेऽपि
आपाराः सुखकरा यस्तेष्वभित्तिरग्रे, वज्रजीवैः विश्वं सञ्चालां (पां ६।
२।१०६।) इति पूर्वप्रदानोदात्तत्वं, आपः, कर्मणि शस्ति प्राप्ते अक्षयेन
जसु, अमृतं च (पां ६।४।११।) इत्यादीनामौषधादीर्घः । विश्वभेषजीः,
विश्वप्रभुमिति वत् ॥ १०॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽकादशो वर्गः ॥ ११ ॥
एकविंशोऽष्टमाह आपः एगीतति । हे आपो, मम तन्वे एगीतार्थे,
चरुयं रोगनिवारकं भेषजमौषधं एगीत पृथगत, च निष्प ज्योक् चिरं
सूर्यं दृशे मद्यं, गीरोगा वरं शक्रुवामेति शेषः । एगीत, पू पावनपू-
जयोः, लोपमध्यमपुत्रवज्रवचनं च, सस्य, वक्ष्यमिदानीन्तान् तम् तामः
(पां ६।४।१०१।) इति तादेशः, क्वादिभ्यः आ, पादीनां क्त्वा, ईह-
व्ययोः (पां ६।४।१११।) इति ईत्वं, क्त्वयांश्चेति वक्ष्यमिति वार्त्तिकेन
शतं, सतिश्रुत्स्वरवर्णोयत्त्वमन्त्रश्च विकरयेभ्य इति परिभाषया
तिङ्स्वरः शिष्यते, आप इत्यस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानकहितविद्य-
मानवत्त्वे यादादित्वाभिधाताभावः । चरुयं, दृक् चरये, जुहुन्वा-
भूयश्चिबौवादिना ऊचन्प्रत्ययः, निवादाद्युदात्तः । तन्वे, क्षिति क्रस्य
(पां १।१।६।) इति गदीसन्धा, पाक्षिणीकडागमाभावः, उदा-
त्तवर्णोऽहल्पूर्वात् (पां ६।१।१०४।) इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते अक्षयेन,
उदात्तकरितयोर्वचः (पां ८।२।३।) इत्यदिना स्वरितत्वं । दृशे,
दृशेविस्त्वे च (पां १।४।११।) इति दुमर्थे निपात्यते ॥ २१ ॥

१ २२ ॥ इदमापः प्रवहत यत्किञ्च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उत्तानृतं ॥

१ २३ ॥ आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्वानग्न आगहि तं मा संसृज वर्चसा ॥

यद्यौ मार्जने इदमापः प्रवहतेत्येषा विनियुक्ता, ऊतायां वपाया
मिति खण्डे सूचितं, इदमापः प्रवहतेति, यथैव अवभृतेष्टौ खाने विनि-
युक्ता, यत्नीसंयामैश्चरित्वेति खण्डे इदमापः प्रवहत सुमिषिधान् आप
कौशधधः सन्निविति सूचितं, तामेतां सूक्ते द्वाविंशीत्यत्रमाह इदमाप
प्रवहतेति । मयि यजमाने यत्किञ्च दुरितं अजाननिष्यन्नं, वा
अथवा अहं यजमानः, अभिदुद्रोह सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृत-
वानस्मि, वा अथवा शंभे साधुजनं शतवानस्मि, इति यदस्ति, जत
अपि च अहतमुद्धानिति यदस्ति, तदिदं सर्वमपराधजातं प्रवहत
मत्तोऽप्रकीय प्रवाहेणान्वतो मयत । मयि, मयस्मान्मास्य, त्वमावेकवचने
(पां ७।२।८७।) इति मादेशे कृते, अतो गुणे (पां ६।१।८७।)
इति परस्म्ये च सति, योऽपि (पां ७।२।८८।) इति दकारस्य
अकारादेशः, एकादेशस्वरैश्च मकारात् परस्याकारस्यादात्तत्वं । दुद्रोह,
द्रुह जिघांसायां, रुणि, रुणे, द्विर्वचनकृत्स्नकादिशेषाः, निति
(पां ६।१।१८९।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं, यदृत्ताभित्त्वं (पां
८।१।६६।) इति यदृत्तयोमात्रिघाताभावः । शंभे, शप आक्रोशे,
निति आत्मनेपुंससङ्, उत्तमैकवचनमिट्, टेरित्वं, अत एव ह्यसम्योऽका-
देशादेर्निति (पां ६।१।१९०।) इत्येताभ्यासभोमी, प्रत्ययस्वर-
ैश्चान्तोदात्तत्वं, पूर्ववन्निघाताभावः ॥ २२ ॥

यद्वावाहयनीयोपस्थाने आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा, मनोसाहै
सम्भेषित इति खण्डे सूचितं, यद्यौपतिकृन्ते आपो अद्यान्वचारिषमिति,
तामेतां सूक्ते त्रयोविंशीत्यत्रमाह आपो अद्यान्वचारिषमिति । अद्यास्मि-
न्दिने अवस्यार्थमापोऽन्वचारिषं अजाननप्रतिष्ठेऽस्मि, प्रविश्य च
रसेन जलसारेण समगस्महि सङ्गताः स्मः, हे अग्ने, पयस्वान् अजेन
वर्तमानत्वेन प्रयोयुक्तस्वमाह्वहि अस्मिन् कर्मस्थानम्, तं मा वाह्यं
आर्चं मां वर्चसा मेजसा संजय संवीजय । आपा, कर्मणि प्रीति

॥ २४ ॥ सं माग्ने यर्वसा सृज सं प्रजया समायुषाः

विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ १२ ॥

प्राप्तिं अथवेव जम् । अथारिषं, यद्वत्तर्प्यं, लुडि, ज्ञेः सिप् (पां १।१।४४।) इति ज्ञे सिप्, आर्जभातुक्खेष्टवादी (पां ०।१। १५।) इति इट्, नेटि (पां ०।१।४।) इति क्तिप्रतिषेधे प्राप्ते, तदध्ववादतया, अतो ह्यन्तस्य (पां ०।२।२।) इत्युपधाया क्तिः । अजस्रश्चि, सनोऽगमृच्छिभ्यां (पां १।३।२६।) इत्यात्मनेपदं, ज्ञे सिप्, मन्वेवसङ्करनमृद्धदह (पां २।४।५०।) इत्यादिना ज्ञेर्जुग-
भावाभ्याम्भ्याः, एकाच उयदेष्टेऽनुदात्तात् (पां ०।२।२०।) इतीद-
मतिषेधः, वागमः, (पां १।२।१२।) इति सिचः शिप्तात्, अनुदात्ते-
यदेष्टे वगवितनोत्वादीनां (पां १।४।३०।) इत्यादिनानुनासिक-
जोयः । गहि, चोटि भ्रमेः सिपो हि, अपित्वेन डित्वात्, अनुदात्तो-
यदेष्टेत्वादिनानुनासिकजोयः, अतोऽष्टे (पां १।४।१०५।) इति
हेर्जुक्च भवति, अस्मिज्जवदङ्गाभात् (पां १।४।३२।) इति मन्वेव-
स्यासिञ्जत्वात् ॥ १२ ॥

यतुर्विष्टीमुचमाह सं माग्ने इति । हे अग्ने, यर्चाऽप्रजायुर्भिर्मां
संयोजय, देवाः सोमयातारः, अस्य मे यजमानस्य विद्युदनुष्ठानं
जानीयुः, विश्व इन्द्रश्च ऋषिगणैः सह समायुक्तानं विद्याज्जानीयात् ।
विद्युः, विद अने, निडि भ्रमेर्जुक्, यासुट्, निङःसञ्जीयः (पां ०।२।
५६।) इति सकारजोपः, जस्यपदान्तात् (पां १।२।६६।) इति
परस्मैपदं, यासुट् उदात्तत्वेनैवादेष्ट उकारोऽप्युदात्तः । अस्मै, इदमो-
ऽन्वादेष्टेऽनुदात्तकृतीयादी (पां ०।४।३२।) इत्यनुदात्तः, विम-
हिरपि सुष्ठेनानुदात्ता । सह ऋषिभिरित्यत्र, अजस्रश्च (पां १।२।
१२५।) इति प्रकृतिभावः ॥ १३ ॥ इति प्रथमस्य शीतवे वाक्यो
वर्गः ॥ १२ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

चतुर्विंशच्छतम् ।

१११ कस्य नूनं क्तमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य
नाम । को नो भक्षा अदितये पुनर्दीत् पितरञ्च
दृशेयं मातरञ्च ॥

अथममंशकस्य षष्ठोऽनुवाकः सप्त सूक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति प्रश्न-
दशमं प्रथमं सूक्तं, अजीगर्तपुत्रस्य शुनःश्रेयसायं, जैदुमं, अभि-
ता देवेति ऋषेः मायकाः, आद्यायाः कावीत्यभिनिरुक्तत्वात् प्रजा-
पतिदेवता, अर्धैर्वयमित्यस्याभिः, अभित्वा देवेत्यस्य ऋचस्य सविता,
भक्तमहासेविषा भक्तदेवताका वा, सेषा वाचस्पतिः । तथा चानुक्तान्तं,
कस्य पक्षोनाजीगर्तिः शुनः श्रेयः सक्तनिनो वैश्वामित्रो देवरातो वाच-
कन्तु जैदुमगादौ आद्यासेव्यौ, सानिचकृषो मायकोऽस्यान्वाभागी
वेति । राजसूयेऽभिवेषणीयेऽहनि मरुततीये परिसमाप्ते सवि-
तृवहादिनां सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिरुतस्य राज्ञः
पुरव्याघ्रोषा आख्यातव्यं, तथाच सूत्रेऽभिहितं, संक्षिप्तं मरुततीये
हस्तिवत् आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिविक्ताय पुत्रा-
मात्रपरिरुतान् राज्ञे शौनाश्रेयमाचक्षतेति । ब्राह्मणमावति, तदेतत्
परं कर्त्तव्यतमायं शौनाः श्रेयमाख्यानं तद्धोता राज्ञेऽभिविक्तायाचष्टे,
हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिप्रवाचीति ।
तस्मिन् सूक्ते प्रक्षलामृचमाह कस्य नूनमिति । अस्त्येकनयर्षा शुनः-
श्रेयो नूनं ब्रह्मः क्षान्दिग्रीवः कन्धेयमुपधावासीति विविचिन्वति, तथा-
चाद्यायते, हन्ताहं देवता उपधावासीति, स प्रजापतिमेव प्रथमं
देवताभामुपससारेति, वयं शुनः श्रेयनामका अमृतानां देवतां मध्ये क्त-
मस्य किञ्चीतीयस्य च देवस्य चारु शौभनं नाम मनममहे उच्चारयामः,
को देवो मां मुमुर्षु पुनरपि मयै मरुतै अदितये इधियै दात् दद्यात् ते-
न दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरञ्च दृक्षेयं पश्येयं । क्तमस्य, किं
शब्दात्, वा ब्रह्मणो जाति परिप्रप्ते क्तमश्च (पां ६। २। ६३ ।) इति
वचनम् प्रत्ययः, चितः (पां ६। १। १६६ ।) इत्यनीदरजान्, अमृतानां,

१२१ अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे वारु देवस्य
नाम १ स नो मत्वा अदितये पुनर्दीत्पितरञ्च
दृशेयं मातरञ्च ॥

१३१ अभि त्वा देव सवितरीशानं वाय्मीणां १
सदावन्भागमीमहे ॥

मजस्रभां (पां ६।२।१०१।) इत्युत्तरपदानोदात्तत्वे प्राप्ते, नवी-
जरमरमिनमृषाः (पां ६।२।११६।) इत्युत्तरपदासुदात्तत्वं । मना-
महे, मन आने, आत्मेन जम्, पादादित्वादभिघातः । मही, उदात्तस्यो-
च्चपुर्वात् (पां ६।२।१००।) इति विभक्त्युदात्तत्वं । दात्,
मातिष्ठा (पां २।४।००।) इति सिचो जुन्, वज्रं हन्त्यस्मात्सो-
मेऽपि (पां ६।४।०५।) इत्यङागमाभावः । दृशेयं, दृशिर् प्रेक्षते,
आशीर्निष्ठि सिचोऽम्, दृशेरगन्तव्य इति वार्तिकेणाक्षरत्वम्, प्रपोऽप-
वादः, निष्ठास्युपसमुदाभावाः, निष्ठाश्चिच्छत् (पां २।२।८६।) इत्यङ्
व हि, अदृशोऽङिगुणः (पां ०।४।१६।) इति मुञ्चः स्यात्, दास-
टस्योच्चः, अतो येयः (पां ०।२।८०।) इति इयादेशः, आङ्कुः
(पां ६।२।८०) इति मुञ्चः, दासट्कारेणैकार उदात्तः । मातरश्चे-
त्तत्र अशब्दादृशेयमित्यनुव्ययते, अतस्तदपेक्षयैवातिद्विभक्तिः प्रच-
नेति, अवायोमि प्रथमा (पां ८।२।५६।) इति न निहन्ते ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह अग्नेर्वयमिति । इत्थं प्रथमवर्णा विभक्तिसा
कृत्वा प्रजापतेः सखाभात् तन्मेवमभिहित्वित्वा नया तुल्या । अथात्र
च्युते, तं प्रजापतिरवाचाभिर्देवानां मेदिमुक्तमेवोपधावेति, सोऽग्नि-
मुपससाराधेयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्थेति पूर्ववक्तव्यम् । दात्,
दशत्, दृशेयं प्रजामीत्येवमाशीपरत्वेन प्रदत्तं वीज्यं ॥ २ ॥

प्रथमे हन्तेने वैश्वदेवशब्दे अभि त्वा देव सवितरिति सावित्र-
कृचः सुक्तस्वामीवः । अथ हन्तेमा इति शब्दे अभित्वा देव सवितः
प्रेता वज्रस्य शम्भवेति सूचितं, अभित्वेतेषा अग्निसत्रमेऽपि द्रवि-
मुक्ताः, प्रातर्वैश्वदेवमिति शब्दे अभित्वादेवविवर्तनी यैः दृशिनी न न
इति सूचितं । अथवे च, अभित्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्त्राहेति ।
तथा प्रथमोऽप्येव विनिमुक्ता । अयोमद इति शब्दे, अभित्वा देव

१४१ यच्चिद्धि त इत्या भगः शशमानः पुरा निदः १ अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥

सवितः समीपत्सप्तमाहभिदिति सूचितं । तथा यावत्सोत्रेऽपि
यत्तस्मिन् काले यावत्सुदिति सखे मध्यमसखेदेवं सवनमभित्वा देव-
सवितरिति सूचितं, तामेतां सखे तृतीयाह्नमाह अभित्वा देव
सवितरिति । अभिना प्रेरितः सन् सवितारमभिलेखनेन हृषेन
मार्गयते, सखैव ज्ञयते तमभिदयाच्च सविता वै प्रसवानामोष्टे, तमे-
नोपधावेति, सवितारमुपससाराभित्वा देवसवितरित्वनेन हृषेमेति ।
हे सदावन् सर्वदा रक्षक, हे सवितर्देव वार्ष्णीयां वरणीयाणां धनाना-
मीक्षणं कामिन् त्वां प्रति भामं भजनीयं धनं अभि सर्वत ईमहे
याचामहे । ईशानं, ईश ऐश्वर्यं, ऋतः शानच्, तास्यनुदात्तेऽङ्गिद-
दुपदेशात् (पां ६ । १ । १८६ ।) इति कसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
त्वात् । वार्ष्णीयां, ऋन् सम्भक्तौ, ऋहोऽर्थत्वं (पां ३ । १ । १२७ ।)
इति स्यत्वस्य, ईद्वयन्दङ्गसमुदात्तत्वं (पां ६ । १ । ११७ ।) इत्या-
सुदात्तत्वं । अवन्, कामन्वितनिघातः । भागं, कर्थात्ततः (पां ६ । १ ।
१५६ ।) इति घञन्त उदात्तः ॥ १ ॥

अतुर्घोऽह्नमाह यच्चिद्धि त इति । हे सवितर्यो भगो भजनीयो
अनविशेषतो तव हस्तयोर्दधे हतोऽह्नुत्, तद्वनविशेषमीमहे इति
पूर्वज्ञानम् । विश्वः पूजार्थं, हिश्वः प्रसिद्धौ, धनस्य पूज्यत्वं
सर्वत्र प्रसिद्धं, तामेव पूज्यतप्रसिद्धिं विश्वदयति, इत्या शशमानोऽनेन
प्रकारेण शशमानः श्रूयमानः, धनस्तुतिप्रकारेण सर्वं जानन्ति ।
अनु सखीये धने वैरिभिरपहृते सति वैरिहृतीतं धनं सर्वो लोकौ
विन्दति चेद्वि च, अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशङ्क्याह निदःपुरा अदेवः,
विन्दावाः पूर्वं सखीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं हेमरहितः, तस्मा-
द्वसनीयताभिप्रायेण श्रूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः । इत्या, प्रकारवचने,
इदमस्यामु (पां ५ । १ । २४ ।) इति चसुः, सुपां सुनुच् पूर्वसवर्गा
(पां ७ । १ । १६ ।) इत्यादिना विभक्तौर्दादेशः, टिलोपः, उदात्तनिघाति-
कदैवाकार उदात्तः । शशमानः, शशब्रुतमतो, इह सुखार्थः, ताप्तीव्य-
नवीकचवद्वक्तृबुधान् (पां १ । २ । १२६ ।) इति ताप्तीव्यनिघञान्,
कचैरि चसुः, चितः (पां ६ । १ । १६१ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं । निदः,